

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Хроненко Ігор Вікторович

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
ТА НАУКОВА СПАДЩИНА М. І. ГУЛАКА**
історико-культурологічний аналіз
(до 190-річчя від дня народження М. І. Гулака)

М о н о г р а ф і я

Київ – 2012

УДК 94 (477) «кінець XVIII до 60-х рр. XIX ст.»
ББК 63.3(4Укр)46-8
Х-944

Рецензенти:

Путро О. І. – доктор історичних наук, професор
Гончарук П. С. – кандидат історичних наук, професор

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(протокол № 2 від 28.02.2012 р.)*

Хроненко І. В.

Х-944 Суспільно-політичні погляди та наукова спадщина М.І. Гулака: історико-культурологічний аналіз (до 1909-річчя від дня народження М.І. Гулака) : монографія / Хроненко Ігор Вікторович. – К. : НАКККіМ, 2012. – 160 с.
ISBN 978-966-452-092-5

У монографії на основі широкого кола опублікованих та архівних джерел досліджуються наукові праці М. І. Гулака та створені ним політичні програмні документи, які дали можливість проаналізувати суспільно-політичні та наукові погляди вченого. Вперше на основі системного підходу здійснюється вивчення джерел і обставин, які сформували М. І. Гулака як політичного діяча, керівника першої політичної організації в Україні – Кирило-Мефодіївського товариства.

Також аналізується внесок М. І. Гулака у розвиток науки, освіти та культури України та Закавказзя (XIX ст.) як наукового та культурного діяча з енциклопедичними знаннями, фахового орієнталіста, спеціаліста з проблем слов'янознавства, історії, літературознавства, археографії, математики, природознавства, педагогіки, лінгвістики, вченого, який володів багатьма стародавніми і сучасними мовами народів світу.

УДК 94 (477) «кінець XVIII до 60-х рр. XIX ст.»
ББК 63.3(4Укр)46-8

ISBN 978-966-452-092-5

© Хроненко І. В., 2012
© Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв, 2012

ЗМІСТ

В С Т У П	5
РОЗДІЛ I. ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ М. І. ГУЛАКА ІСТОРИЧНОЮ НАУКОЮ	8
1.1. Огляд літературних джерел.....	8
1.2. Аналіз історичних джерел	20
РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ М. І. ГУЛАКА.....	30
2.1. Вплив феодально-кріпосницької системи Росії на формування суспільно-політичних поглядів вченого.....	30
2.2. Опанування М. І. Гулаком культурної спадщини слов'янських народів	35
2.3. М. І. Гулак – вчений-енциклопедист.....	46
РОЗДІЛ III. ІДЕЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. І. ГУЛАКА	52
3.1. Роль М. І. Гулака у створенні таємної політичної організації в Україні – Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847.....	52
3.2. Оцінка вченим самодержавно-кріпосницької системи управління.....	57
3.3. Погляди вченого на проблему самовизначення народів	69
3.4. Діяльність М. І. Гулака у розвитку освіти та культури народів.....	78
РОЗДІЛ IV. ВНЕСОК М. І. ГУЛАКА У РОЗВИТОК НАУКИ, ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ	96
4.1. Розробка вченим питань історії слов'янських народів та трактування ним проблем світової історії.....	96
4.2. Активна участь М. І. Гулака в розробці археографічних проблем у Грузії, Вірменії та Азербайджані	105
4.3. Дослідження вченим актуальних проблем природничих та фізико-математичних наук.....	117
В И С Н О В К И	124
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	126
Д О Д А Т К И	143

Николай Ивановичъ
ГУЛАКЪ.

Портрет М. I. Гулака у 80-х рр. XIX ст.

В С Т У П

Відомо, що історію творять мільйони, та лишень одиниці залишають у народній пам'яті яскравий слід. Саме до таких діячів відноситься Микола Іванович Гулак (1822–1899) – один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, гарячий прихильник ідей Т. Г. Шевченка, дослідник історії слов'ян, проблем культури кавказьких народів, знавець природничих наук, мовознавець та невтомний педагог з енциклопедичними знаннями.

Спільно з такими фундаторами Кирило-Мефодіївського товариства, як М. І. Костомаров та В. М. Білозерський, М. І. Гулак підготував політичну програму «Книга буття українського народу», «Статут слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», звернення «Брати українці!» та «Брати Великоросіяни і Поляки!». Крім цього, М. І. Гулаком написано десятки історичних, юридичних, літературознавчих, мовознавчих та фізико-математичних праць, які свідчать про його енциклопедичну наукову обізнаність та безмежний просвітницький гуманізм, глибоку віру у творчі сили українського та всіх інших слов'янських народів, щасливе культурне майбутнє жителів Кавказу [29, с. 5].

Свої політичні переконання М. І. Гулак намагався обґрунтувати історичними фактами, спираючись на досвід минувшини, взяти з неї те, що послужило би йому на користь у боротьбі проти існуючої гнобительської системи, за допомогою чого, за висловом його приятеля по Кирило-Мефодіївському товариству Г. Л. Андрузького, можна було б «історично підірвати монархізм» [151, с. 34].

Слід зауважити, що М. І. Гулак залишив нащадкам низку праць, які торкаються актуальних питань історії та культури стародавніх слов'ян [64], чеського [65], грузинського та азербайджанського народів [50]; проблеми російсько-англійських взаємовідносин та їх стосунків з народами Середньої Азії [38]; природничі студії, яким ще й досі не дано джерелознавчого аналізу. Зважаючи на це, у монографії зроблено спробу заповнити цю білу пляму, вперше дослідити наукову спадщину М. І. Гулака у її багатогранності.

Про М. І. Гулака написано декілька монографій, чимало наукових статей і розвідок. Але можна з певністю зазначити, що історики в

основному досліджували його діяльність в Кирило-Мефодіївському товаристві [25], вплив на розвиток ідей програмних документів цієї таємної політичної організації [145, с. 39-59], внесок у пропаганду культур слов'янських та закавказьких народів [85, с. 135-152], розвиток педагогічних поглядів [80, с. 85-99] тощо. На жаль, суспільно-політична діяльність та наукова спадщина М. І. Гулака досліджені недостатньо. Цьому питанню ще й досі не присвячено спеціальної комплексної розвідки. Істориками та літературознавцями з усією повнотою не проаналізовані його праці з історії стародавніх слов'ян, чеської культури, а також грузинського, вірменського та азербайджанського мовознавства та літературознавства, не досліджено низку його розвідок з проблем світової історії, природничих та фізико-математичних наук.

Чимало з того, що написано про М. І. Гулака, вимагає всебічного аналізу, уточнень, доповнень, додаткового підкріплення джерелами [26]. Крім цього, не знайшла належної оцінки постать М. І. Гулака як наукового енциклопедиста, не визначені його роль і місце в середовищі політичних та наукових діячів Росії, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії середини – другої половини ХІХ ст.; не дано обґрунтованої характеристики його педагогічної діяльності.

У монографії комплексно досліджуються суспільно-політичні погляди М. І. Гулака, його наукові концепції щодо розробки найактуальніших проблем історії слов'янських, європейських, кавказьких та середньоазіатських народів, їх культур; студій з фізико-математичних та природничих наук, педагогіки.

Дослідження охоплює середину – другу половину ХІХ ст. Саме на ці роки припадають навчання М. І. Гулака в Дерптському університеті (1838–1844), служба в канцелярії Київського генерал-губернатора на посаді археографа в Київській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (1845–1847). 17 березня 1847 р. його було заарештовано і ув'язнено у Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці. На допитах він тримався мужньо і, як «человек, способный на всякое вредное для правительства предприятие», був засуджений до трирічного ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці. В червні 1850 р. його вислали до м. Пермі (1850–1855) [150]. Після повернення із заслання займався педагогічною і науковою діяльністю. У 1859–1861 рр. працю-

вав викладачем російської мови, географії, математики і геометрії Рішельєвського ліцею в Одесі; 1861–1862 – жіночого інституту у Керчі; 1862–1863 – математики в гімназії Ставрополя; 1863–1867 – фізики і космографії Кутаїської гімназії, 1867–1886 – математики, фізики, латинської та грецької мов у 1-й Тифліській гімназії. У 1886 р. Гулак вийшов у відставку і переїхав до м. Єлизаветполя (нині м. Гендже Азербайджану), де й помер 26 травня 1899 р. [24, с. 25-34].

У монографії здійснено бібліографічну реконструкцію всіх відомих праць вченого, які він використав як політичні документи в Кирило-Мефодіївському товаристві, присвятив правовим проблемам, питанням історії і культури слов'янських та кавказьких народів, взаємовідносинам Англії і Росії, колоніальним аспектам їхньої зовнішньої політики у ХІХ ст.; фізико-математичним, геофізичним, астрономічним та іншим природничим науковим проблемам ХІХ ст. Зокрема, праці М. І. Гулака поділено на шість логічних груп: правознавчі, слов'янознавчі, загальноісторичні, літературознавчі праці, політичні програмні документи, фізико-математичні та природничі роботи.

Всебічно проаналізовано автором стан дослідження гулакознавцями наукової спадщини вченого та визначено білі плями в цьому процесі; подано науковій громадськості постать М. І. Гулака як організатора Кирило-Мефодіївського товариства, його ідеологічного керівника, українського революціонера-демократа, однодумця Т. Г. Шевченка.

Вчений-енциклопедист, який свій науковий талант присвятив пропаганді спорідненості слов'янських культур, культурно-літературних цінностей народів Кавказу; автор фізико-математичних та природничих праць, в яких він виступив піонером багатомірної геометрії, що характеризується як важливий напрям підготовки революції в природознавстві на рубежі ХІХ–ХХ ст. [121].

РОЗДІЛ І

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ М. І. ГУЛАКА ІСТОРИЧНОЮ НАУКОЮ

1.1. Огляд літературних джерел

Постать М. І. Гулака, його життя та діяльність, особливо участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, наукова спадщина та педагогічна діяльність вченого привертала до себе увагу багатьох авторів ще з другої половини ХІХ ст. Вивчення висловлених ними думок дає підставу дійти висновку, що дослідники завжди ставилися до нього з великою повагою, визнавали неабиякі його заслуги у діяльності таємної політичної організації в Україні – Кирило-Мефодіївського товариства, високо цінували його внесок у справу зближення культур народів слов'янських країн та Кавказького регіону, визнавали його прогресивні теоретичні висновки у розробці проблем слов'янознавства, мовознавства, літературознавства, археології, історії, фізико-математичних та інших природничих наук.

На Кавказі М. І. Гулак прожив близько 40 років. З 1863 р. в Кутаїській гімназії він викладав фізику та космографію; у 1867–1886 рр. – математику та латинську мову в І-й Тифліській гімназії. Вийшовши 1886 р. у відставку, М. І. Гулак переїхав до Єлизаветполя, де й помер 1899 р. на 77 році життя.

Уперше про М. І. Гулака згадується у грузинській пресі. Поштовхом до публікації про нього були його наукові доповіді та статті з питань культури кавказьких народів. Так, наприклад, 13 і 20 березня 1884 р. у м. Тифлісі М. І. Гулак виголосив два наукових повідомлення під назвою «О "Барсовой шкуре" Руставели», які незабаром було опубліковано в одному з грузинських збірників. В основу праці покладено дві доповіді вченого у Тифліському літературознавчому гуртку 13 і 20 березня 1884 р., які були опубліковані російською мовою у четвертому випуску кавказького часопису «Сборник материалов для описания мастностей и племён Кавказа» (Тифліс, 1884). У цьому ж році текст доповідей було опубліковано окремою книжкою. У скороченому вигляді доповідь опублікована у збірнику «Райдужними мостами» [49].

Це дослідження М. І. Гулака, як і інші праці («О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков» (1899), «О знаменитом персидском поэте Низами Ганджийском и его поэме «Поход русских против Бердая» (1899), прозовий переклад поеми Руставелі та ін.), які він написав за час перебування на Кавказі, ще за життя вченого здобули визнання усієї прогресивної громадськості Кавказу.

Про його доповідь 13 березня 1884 р. грузинська газета «Дроеба» («Час») 15 травня 1884 р. у редакційній статті «О лекции «Витязь в барсовой шкуре» Руставели д. Н. И. Гулака» писала, що «вельмишановний, уже літній д. Микола Гулак прочитав для присутніх, переважно для грузин, про знаменитий твір Руставелі «Витязь в барсовой шкуре». «Громадськість була вдячна, – пише «Дроеба», – д. Гулаку за його любов до нашої поеми. Присутні з великим задоволенням вислухали д. М. І. Гулака і проводжали його бурхливими оплесками» [179]. Це було чи не перше визнання внеску М. І. Гулака не тільки в руставелезнавство, а й загалом у розвиток культурних зв'язків України і Грузії.

Дослідники цілком обгрунтовано гадали, що автором цієї статті був приятель знаменитого грузинського поета, борця проти соціального і національного гніту Іллі Чавчавадзе – І. Мачабелі, тодішнього редактора «Дроеби» [179].

Відомий грузинський літератор і публіцист, прогресивний діяч Петро Йосипович Умікашвілі (1838–1904) у газеті «Кавказ» 6 листопада 1886 р. опублікував критичну розвідку «О поэзии Руставели. (По поводу брошюры д. Гулака)». Автор справедливо зауважує, що історико-літературне дослідження М. І. Гулака названого вище твору Руставелі носить не тільки науковий, але й політичний характер. Воно «має ознайомити російську громадськість з твором, що є славою і гордістю народу, яскравим відображенням усіх переваг і недоліків грузинського племені» [208, с. 28]. П. Й. Умікашвілі справедливо зауважує, що «прагнення д. Гулака ознайомити російську громадськість з таким твором («Витязем в тигровой шкуре») не може не викликати задоволення, пошани і особливого схвалення. Ніщо в такій мірі не позбавляє ґрунту проповідників ворожнечі і ненависті, як взаємне ознайомлення народів» [208, с. 28].

П. Й. Умікашвілі звернув увагу на те, що праці М. І. Гулака з питань грузинської історії та літератури мають суспільно-політичну

значимість, важливу роль у справі виховання народів Росії в душі взаємної поваги та шанобливого ставлення до їх минулого та культури. Цей «намір М. І. Гулака ми визнали правильним і таким, що заслуговує на вдячність з боку громадськості» [208, с. 29].

Після смерті М. І. Гулака преса та окремі періодичні видання з великим смутком відгукнулися некрологами та траурними повідомленнями. Так, наприклад, у некролозі популярної на той час грузинської газети «Кавказ» 24 серпня 1899 р. йдеться про те, що «М. І. Гулак благородним своїм характером, вірністю даному слову, а також чуйністю до чужого горя... викликав до себе любов товаришів і прихильників своїх учнів».

У лютневій книзі «Киевской старины» (1900) опубліковано невеличке повідомлення «Памяти Николая Ивановича Гулака». Це повідомлення зроблено на підставі матеріалів колишнього чиновника Канцелярії Київського генерал-губернатора М. О. Рігельмана, який мав близькі стосунки з кирило-мефодіївцями і знав їх особисто [192, с. 150-173]. Замітка містить чимало цікавих спостережень. Зокрема, у публікації вірно зазначається, що М. І. Гулак був ініціатором задумів «україно-слав'янств», «виділявся своїм непримиренним критицизмом, постійним прагненням поставити кожне питання суперечок на широку, філософську основу». Автор пише, що М. І. Гулак вболівав з приводу «бідувань народу», весь час «прагнув стати на ґрунт живої справи на користь народу» [180, с. 261, 264-266]. Проте, слід зазначити, що автор повідомлення [180, с. 266], довіряючись заявам офіційних осіб, зокрема шефа III відділу жандармів О. Ф. Орлова, в оцінці М. І. Гулака припустився багатьох помилок та неточностей. Так, наприклад, він заявив, що поява Кирило-Мефодіївського товариства в історії була явищем реакційним, оскільки зібраний у ньому гурт «вчених-мрійників» своїми ідеями міг нанести «важкі для літератури та культурного розвитку нашої вітчизни наслідки» [180, с. 262]. Автор не зумів побачити в особі М. І. Гулака політичного діяча, який кинув виклик царю та його кріпосницькій системі, вченого, який мріяв про світле та щасливе життя всіх слов'янських та кавказьких народів.

Досліджуючи публікації про М. І. Гулака, ми помітили, що під впливом подій першої російської революції особливий інтерес у дослідників викликала доля М. І. Гулака. В 1906 р. відомий російський

історик М. І. Стороженко присвятив йому невеличкий науковий нарис «Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак» [206, с. 135-152]. Вчений ознайомив читачів з донесенням на Гулака студента Петрова, виклав основні положення «Статуту Товариства св. Кирила і Мефодія» та «Головних правил Товариства». Крім цього, М. І. Стороженко опублікував дещо із листування М. І. Гулака та слідчої справи.

Автор справедливо зауважує, що М. І. Гулак «був самою освіченою людиною із всіх кирило-мефодіївців, не виключаючи самого М. І. Костомарова», що енциклопедизм Гулака відображений «в його наукових працях, які вражають своєю різнопрофільністю» [206, с. 152].

Відмітимо, що у своїй публікації М. І. Стороженко помилково твердить, що М. І. Гулак та його товариші «мало цікавилися політикою у власному розумінні слова» [206, с. 140]. Він не показав впливу Т. Г. Шевченка на Товариство, не зумів помітити революційного запалу в настроях М. І. Гулака та багатьох його друзів. М. І. Стороженко хибно думав, що всі, без винятку, кирило-мефодіївці «готові були скоріше загубити всю справу, ніж відступити від високоморальних вимог» і стати на шлях насильницького повалення самодержавства [206, с. 140].

Не можна погодитись з твердженням автора й про те, що М. І. Гулак «розгубив майже всіх своїх товаришів по Кирило-Мефодіївському товариству», що була холодною його зустріч із російським істориком М. І. Костомаровим на V-му Всеросійському археологічному з'їзді в Тифлісі в 1881 р. [206, с. 152].

Відомо, наприклад, що на початку 1873 р. у М. І. Гулака гостював О. О. Навроцький [99], а в 1881 – М. І. Костомаров [74]. Ряд документів свідчить про те, що ці зустрічі були теплими і дорогими для кожного з них. Ось як один з очевидців описує одну із таких зустрічей: «Я повел историка (Костомарова) к его соузнику, почтенному Николаю Ивановичу Гулаку, доживающему здесь свой старческий век. Друзья, не видевшие друг друга много лет, встретились молча, молча обнялись и горько зарыдали... пауза и – пошли воспоминания о прошлом. Беседа шла в маленькой бедной комнате, заваленной книгами чуть ли не на языках всех народов земного шара... Беседа шла долго, но настал конец ей. Друзья обнялись, расцеловались. Гулак ос-

тановил свого союзника: «Обожди, Николай, я тебе подарю мою книжку, изданную французской академией». Из кучи книг он нашел, наконец, свою книжку. Историк еще раз обнял автора и крепко поцеловал» [74, с. 83-84].

Ці та інші факти свідчать про те, що М. І. Стороженко помилявся, коли писав, що, зустрівшись на археологічному з'їзді в Тифлісі, М. І. Гулак і М. І. Костомаров могли б один одному багато чого розповісти, «але цього не сталося. Очевидець розповідає, що спочатку Костомаров хотів кинутись Гулаку на шию, але останній суворо подивився на М. І. Костомарова через свої окуляри, мовчки пожав йому руку і відійшов у бік» [206, с. 152].

На початку ХХ ст. значний внесок у дослідження наукової спадщини М. І. Гулака зробив історик народницького напрямку В. І. Семевський. На підставі обмеженої інформації з фондів III відділу жандармів та публікацій він опублікував наукову розвідку «Николай Иванович Гулак» [186, с. 37-55]. У ній автор ознайомив читачів з деякими положеннями програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, підкреслив наявність сміливих висновків у рукописній праці М. І. Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846), розповів про мужність останнього на допиті. В. І. Семевський уперше зробив спробу дати характеристику батькам М. І. Гулака. Він справедливо зауважує, що батько М. І. Гулака Іван Іванович був для того часу освіченою людиною, І. І. Гулак уважно читав редагований І. Панаєвим та М. Некрасовим «Современник», одержував «С.-Петербургские Ведомости», слідкував за художньою та сільськогосподарською літературою [206, с. 145-146].

В. І. Семевський також зробив спробу дати відповідь на питання, чому М. І. Гулак, ця енциклопедично обдарована людина, порівняно мало залишив після себе наукових праць. Гадаємо, що він знайшов правильну відповідь. За твердженням В. І. Семевського, вона криється в жорстокій поліцейській розправі з М. І. Гулаком. «Життя цієї чудової людини, – писав він, – було цілком зіпсоване: замість серйозної наукової праці, до якої він так ґрунтовно підготовлений, Гулак після трирічних митарств у Шліссельбурзі повинен був задовольнитись спочатку чиновницькою, а потім вчительською кар'єрою» [186, с. 55]. В. І. Семевський зазначає, що педагогічна діяльність, очевидно, залишала Миколі

Івановичу небагато дозвілля. Цим, звичайно, пояснюється те, що, не дивлячись на неабияку вченість, його літературна продуктивність була надто невелика, але напрочуд різнобічна [186, с. 54].

Зауважимо, що В. І. Семевський не відповів на цілу низку питань, які стосуються політичного світогляду М. І. Гулака та його історичних поглядів. Зокрема, автор не розкрив ставлення М. І. Гулака до самодержавства, кріпосного права, поділу суспільства на стани, федеративних ідей, найбільш актуальних питань історії. Це, очевидно, пояснюється тим, що під руками автора не було необхідної для цього літератури та документальних джерел.

Слідом за М. І. Стороженком, В. І. Семевський помиляється у висвітленні питань про стосунки між М. І. Костомаровим та М. І. Гулаком на схилі років, хибно висвітлює їхню зустріч на археологічному з'їзді в м. Тифлісі у 1881 р. [186, с. 55], прагне показати останнього самотнім, замкненим, відірваним від громадського життя.

Незаперечним доказом постійних дружніх взаємин М. І. Гулака з колишніми своїми приятелями по Кирило-Мефодіївському товариству може слугувати їхнє листування. Так, наприклад, у листі до М. І. Костомарова від 6 жовтня 1871 р. М. І. Гулак писав: «Придется ли нам еще свидеться в этой жизни? Очень сомнительно: во всяком случае Вы бы нашли меня тем же самым, что 25 лет тому назад и Вы тоже, сколько я знаю, не изменились ни в своих убеждениях, ни в своей нравственной основе» [98].

Пізніше у листі М. І. Гулак повідомляє, що лист М. І. Костомарова приніс йому та його двоюрідному брату О. О. Навроцькому, який у цей час гостював у нього, «щиро радість і пробудив у душах наших цілий рій і солодких, і сумних спогадів» [99].

У свою чергу, М. І. Костомаров протягом всього свого життя завжди тепло ставився до М. І. Гулака як до людини «самої високої, християнської моралі», як до людини, яка готова принести себе в жертву в ім'я своїх друзів [114, с. 202-203].

Ряд наукових розвідок та повідомлень присвятили М. І. Гулаку історики та літературознавці [26; 28; 80; 85; 101; 145; 147; 155; 173; 174; 190; 197; 221]. Значну увагу серед них привертає історико-літературознавча розвідка азербайджанського вченого І. К. Єніколопова. У цій невеличкій праці автор чи не вперше в радянській історіо-

графії акцентував увагу читачів на вагомій політичній значимості праць М. І. Гулака. Не без підстав І. К. Єніколопов доводив, що М. І. Гулак належав до тієї когорти вчених, яка у своїх поглядах не замикалася у вузьких національних рамках, а помисли якої були пройняті турботою про долю всіх народів Росії.

Ця риса в творчості М. І. Гулака дала право азербайджанському досліднику зробити висновок, що народи Закавказзя завжди цінуватимуть «благороднейшого сына Украины Н. И. Гулака» [85, с. 518] за його внесок у розробку поеми «Витязь в тигровій шкурі» Руставелі та збагачення «тодішніх уявлень про грузинську мову», за дослідження спадщини «видатних діячів азербайджанської поезії Вагіфа, Ахундова, Ашиг Пері та висловлення віри у світлий завтрашній день скривджених важкою долею жінок Закавказзя» [85, с. 519]. «Це особливо підкреслюється зараз, – писав І. К. Єніколопов, – коли дружба народів є великою силою в боротьбі за щасливе майбутнє» [85, с. 520]. Отже, І. К. Єніколопов віддав належне М. І. Гулаку як вдумливому вченому, праці якого є гідним внеском у скарбницю дружби народів.

У збірнику праць Ташкентського університету побачила світ стаття «К вопросу о мировоззрении и научно-педагогической деятельности Н. И. Гулака» С. С. Дрейзена. По суті, це перша стаття, в якій зроблено спробу дати всебічний аналіз суспільно-політичних та педагогічних поглядів М. І. Гулака, дати оцінку його політичній діяльності. Автор вірно помітив, що М. І. Гулак був представником революційної течії в Кирило-Мефодіївському товаристві, відігравав у ньому «керівну роль» [80, с. 85-99].

Автор слушно зауважує, що «погляди М. І. Гулака частково відзеркалились на програмних документах організації» [90, с. 86-87]. Можна до деякої міри поділяти думку автора про те, що М. І. Гулак був найактивнішим співавтором програми Товариства – «Книги буття українського народу», «Статуту слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та інших політичних документів; «найбільш прогресивні пункти сформульовані були М. І. Гулаком», який «висловлювався за революційні методи боротьби» [80, с. 87]. С. С. Дрейзен дає коротку характеристику поглядів М. І. Гулака на державний устрій, показавши його «прибічником республіки загальнослов'янської федеративної держави» [80, с. 88].

С. С. Дрейзен цілком справедливо зауважив, що між суспільно-політичними поглядами М. І. Гулака та ідеологією декабристів є певна спадковість. Автор не без підстав стверджує, що в боротьбі проти царизму М. І. Гулак, у порівнянні з дворянськими революціонерами, зробив дальший крок, а саме: «розраховував здійснити революційний переворот при допомозі народу шляхом організації повстання народних мас» [80, с. 89]. Саме цього, як відомо, бракувало декабристам.

Одночасно С. С. Дрейзен підкреслив обізнаність Гулака з історичними документами, його вміння критично оцінювати історичні події, процеси та явища. «Дійсно, – пише С. С. Дрейзен, – робота Гулака в Комісії по розгляду стародавніх актів не була зв'язана з простим потягом до знань. Він збирався використати зібрані матеріали в пропагандистських цілях» [80, с. 89].

Автор зауважує, що від суспільно-політичних, історичних та філософських поглядів М. І. Гулака віяло певною класовою обмеженістю. «У своїх історичних поглядах, – як зазначає С. С. Дрейзен, – Гулак не пішов далі буржуазних істориків-ідеалістів, але цінність його роботи над історичними документами полягає в цілеспрямованості, вивченні становища народних мас. Це основне, що цікавить і приваблює його як історика» [80, с. 92].

Однак поряд з багатьма, на нашу думку, вдалими оцінками ідейної та наукової спадщини М. І. Гулака, С. С. Дрейзен зробив ряд заяв, які не підтверджуються джерелами та опублікованою літературою. Зокрема, автор пише, що М. І. Гулак народився «в с. Миколаївці, Олександрівського повіту Херсонської губернії» [80, с. 85], в той час дослідниками ще в дожовтневі часи встановлено, що він народився в селі Гулаківці Золотоніського повіту Полтавської губернії. Крім цього, С. С. Дрейзен працю М. І. Гулака «Юридический быт поморских словян» перейменував на «О сословиях в древнее время у словян», приписав йому юридичний трактат «Рассуждение о поземельной собственности в Малороссии», який у рукописному вигляді поширювався серед читачів України ще з XVIII ст. На слідстві М. І. Гулак пояснив, що зберігав він цей рукопис із-за цікавих матеріалів, яких «ніде ще не зустрічав» [107, с. 1-17]¹.

¹ Дослідник Сергієнко вважає, що ця робота належить М. І. Гулаку [194, с. 86].

У праці про М. І. Гулака С. С. Дрейзен хибно використав матеріали слідчої справи III відділу жандармів. Зокрема, на сторінці 86 своєї праці С. С. Дрейзен пише, що кирило-мефодіївець Г. Л. Андрузький М. Гулака і великого українського поета Т. Г. Шевченка відносив до прихильників революційних дій. Насправді ж Андрузький у слідчому поясненні помилково записав, що у Кирило-Мефодіївському товаристві представником «поміркованої партії був М. Костомаров та цілковитий його послідовник М. Гулак» [149, с. 32]. Спостерігається ціла низка необґрунтованих похибок і на інших сторінках праці (зокрема, с. 87, 88, 97). У ній помітне вільне поводження з джерелами, особливо слідчою справою, що знищує наукову вартість праці С. С. Дрейзена.

Про суспільно-політичні та історичні погляди М. І. Гулака висловився відомий грузинський літературознавець Нодар Поракішвілі у статтях «Дослідження М. Гулака про поему «Витязь у тигровій шкурі» [174] та «М. І. Гулак і грузинська культура» [173]. У них автор зробив спробу дати обґрунтовану оцінку літературознавчих праць М. І. Гулака, і в першу чергу тих, які стосуються історії грузинської літератури.

Автор справедливо зазначає, що у своїй науковій та практичній діяльності М. І. Гулак продовжував священну шевченківську традицію глибокого інтересу до братніх культур, зокрема до культури Грузії [173]. Як зауважує дослідник, його педагогічна, лекторська та наукова діяльність відзначалася глибокою гуманністю, прогресивною спрямованістю суджень, глибиною думки. Нодар Поракішвілі підтвердив це аналізом праці Гулака «О «Барсовой шкуре» Руставели», яка, як вважає дослідник, є «значним внеском у розвиток руставелелогії як окремої галузі науки» і яка «відіграла помітну роль у популяризації геніальної поеми Руставелі за межами Грузії, у зміцненні культурних зв'язків грузинського, російського та українського народів» [173, с. 52].

Грузинський дослідник підкреслював, що Микола Гулак належав до того кола культурних діячів, до якого входять український поет-революціонер Тарас Шевченко, класик грузинської літератури Церетелі, полум'яний співець дружби народів Ілля Чавчавадзе та видатний грузинський педагог Яків Гогебашвілі [173, с. 36-41].

М. І. Гулаку, його брату О. О. Навроцькому та іншим кирило-мефодіївцям присвячені статті відомого українського історика

Г. Я. Сергієнка «Діяльність кирило-мефодіївців в Грузії в 60–80 роках ХІХ ст.» [190] та «Учасники Кирилло-Мефодієвського общества в Закавказьє» [197].

У згаданих статтях автор справедливо вважає М. І. Гулака «одним із ініціаторів, організаторів і головних керівників організації українських революціонерів» (Кирило-Мефодіївського товариства) [190], суспільно-політичні погляди якого «були досить-таки радикальними, близькими до революційно-демократичної ідеології Т. Г. Шевченка» [190, с. 88].

Дослідник зазначає, що політичні ідеали М. І. Гулака позначилися на положеннях програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства. Автор у статтях простежує республіканські та антикріпосницькі ідеї М. І. Гулака, відзначає їх революційний характер, оцінює діяльність вченого на Закавказзі. У згаданих повідомленнях зібрано чимало цінних автобіографічних матеріалів, зроблено ряд цікавих висновків, які становлять значний інтерес не тільки для істориків, а й для літературознавців.

Вартий уваги аналіз переважної більшості досліджень зроблено Г. Я. Сергієнком у розвідці «Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства» (1971) [192]. Проте праці Г. Я. Сергієнка не дають наукового аналізу всієї спадщини М. І. Гулака, яка стосується історії слов'янських народів, збереження культурних надбань народів Кавказу, його археографічної діяльності в цьому краї тощо.

На сторінках «Українського історичного журналу» М. А. Якименко опублікував невеличке повідомлення «З Кобзарем будив він волю» [221]. Автор правильно зауважував, що М. І. Гулак є прихильником ідей Т. Г. Шевченка, талановитий вчений, праці якого і «пони-ні мають наукову цінність» [221, с. 125–127]. Проте він недостатньо використав наукову спадщину М. І. Гулака та опубліковану про нього літературу.

Вагомою для нашого дослідження є стаття азербайджанського літературознавця Аббаса Абдулли [1]. Він правильно зазначає, що між історичною та літературознавчою науками ще й досі не досліджені зв'язки М. І. Гулака «з літературами тюркських народів, зокрема азербайджанською» [1]. Дослідник підкреслює, що праці М. І. Гулака, присвячені азербайджанській літературі, не втратили свого значення і сьогодні.

Багато біографічних відомостей та роздумів про наукову спадщину М. І. Гулака містить книга Р. Іваничука «Четвертий вимір» [96]. Проте, як засвідчує її вивчення, книга має літературознавчий аспект, що знижує її інформаційну цінність.

Ідейно-філософським основам творчості М. І. Гулака присвятили свою наукову розвідку С. Б. Кримський та М. І. Кратко [121]. У цій невеликій статті чи не вперше зроблено спробу дати оцінку фізико-математичним та природознавчим працям М. І. Гулака, визначити рівень його енциклопедичності, розглянути його поруч з такими велетнями російської науки XIX ст., як природознавець-хімік Д. І. Менделєєв, математик М. І. Лобачевський, історик М. Костомаров, а також поруч з українським поетом, революціонером-демократом Т. Г. Шевченко, класиком грузинської літератури А. Церетелі, чеським славістом В. Ганкою, німецьким філософом Ф. Енгельсом та іншими найвидатнішими вченими світу.

Автори справедливо твердять, що М. І. Гулак відзначався своєю науковою енциклопедичністю, на професійному рівні працював у галузі математики і соціології, філології і сходознавства, юриспруденції і філософії, історії і лінгвістики. Найважливіші результати наукової діяльності мислителя були пов'язані з його революційно-демократичними переконаннями [121, с. 84].

Цінність згаданої публікації криється в її значній інформативності та концептуальній новизні. Досі ніхто з дослідників не дав системного викладу філософських поглядів М. І. Гулака, не зумів зібрати воедино його наукову творчість з ідейно-світоглядними роздумами. Стаття ознайомлює дослідників з багатьма працями М. І. Гулака, які нині є великою бібліографічною рідкістю.

Значною науковою працею про М. І. Гулака є монографічне дослідження Г. І. Марахова «С верой в будущее: Революционный демократ Н. И. Гулак» [145]. У роботі автор простежив життєвий шлях М. І. Гулака – від дня його народження (25 травня 1822 р.) до смерті вченого (26 травня 1899 р.). У книзі дослідники знайдуть чимало цікавих матеріалів про студентські роки М. І. Гулака, формування його суспільно-політичних, історичних, філософських та естетичних поглядів, про його переміщення по службі та постійне переслідування М.

І. Гулака жандармськими органами. Це – перше цілісне видання про М. І. Гулака як революціонера, педагога і вченого.

Проте автор і в деяких інших працях зосередив основну увагу на перших двох чинниках життєвої діяльності Гулака, приділивши недостатньо уваги аналізу його наукового доробку [144, с. 33-34; 145, с. 39]. Отже, проблема створення більш повного комплексного дослідження про Миколу Івановича залишалася відкритою ще й досі.

Цікавою є публіцистична стаття історико-літературного характеру Валерія Марченка «Гулак» [147]. У публікації автор окреслює коло наукових праць з історії юриспруденції, філософії, літературознавства, які були настільними книгами М. І. Гулака, простежує оточення Дерптського університету, в якому він вчився і формувався, уточнює роль і місце вченого у Кирило-Мефодіївському товаристві. В. Марченко справедливо зауважує, що наукова діяльність Гулака після ув'язнення залишається поза увагою українських дослідників [147].

М. І. Гулаку останнім часом присвятив декілька публікацій П. С. Гончарук [26; 28; 29; 31]. У монографічній розвідці автора вперше сконцентрована наукова література про М. І. Гулака, зроблена перша спроба її узагальнення. У статтях розповідається про нього як про історика-гуманіста, дослідника глибинних слов'янських історичних проблем, національних культур народів світу, вченого, який був обізнаний із актуальними питаннями світової історії. Проте у працях П. С. Гончарука відчувається недостатній аналіз та оцінка обсягу спадщини М. І. Гулака, особливо його фізико-математичного та природничого циклу.

Чимало цікавих думок про ідейну та наукову спадщину М. І. Гулака можна знайти в працях, присвячених висвітленню історії Кирило-Мефодіївського товариства, їхніх суспільно-політичних та історичних поглядів [9-11; 15; 27; 32; 66; 90; 108; 185; 196]. Як правило, ці праці містять загальну оцінку програмних документів Товариства, співавтором яких, як уже зазначалося, є М. І. Гулак; визначення шляхів боротьби кирило-мефодіївців за втілення в життя висунутих ними політичних ідеалів; висвітлення поглядів на ті чи інші історичні події, процеси і явища.

Отже, незважаючи на наявність значної кількості праць про М. І. Гулака, його суспільно-політичні, історичні, філософські, естетичні погляди, системна наукова концепція в літературі розроблені недостатньо. Переважна більшість досліджень про цього прогресив-

ного вченого присвячена або ж висвітленню матеріалів біографічного характеру, або ж окремих питань його ідеології. Ще й досі чітко не визначено місце його постаті серед вчених світу, Росії, України, Закарпаття, не зроблено джерелознавчого аналізу його наукового доробку.

1.2. Аналіз історичних джерел

Історичні джерела про М. І. Гулака умовно можна поділити на п'ять груп:

- I. Програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства;
- II. Юридичні, історичні, літературознавчі та фізико-математичні праці;
- III. Слідча справа та інші архівні документи;
- IV. Листи;
- V. Мемуари.

Оригінали програмних документів Товариства – «Статут слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», політична програма «Книга буття українського народу», прокламації «Брати українці» та «Брати Великоросіяни і Поляки!» – зберігаються в слідчій справі кирило-мефодіївців, яка знаходиться у Державному архіві Російської Федерації у Москві. Слідча справа поділяється на 19 частин, друга з яких присвячена М. І. Гулаку [19]. Два екземпляри «Книги буття» зберігаються у слідчій справі М. І. Гулака, третій – М. І. Костомарова, четвертий список цього документа на сьогоднішній день загублено.

У слідчій справі зберігаються також два примірники «Статуту» Товариства та по одному примірнику звернення до російського, українського та польського народів. Згадані вище документи опубліковані у тритомному документальному виданні про кирило-мефодіївців [107], монографії П. А. Зайончковського [90], Г. Я. Сергієнка [196] та інших виданнях.

Гулакознавцями протягом багатьох років порушується питання про авторство названих вище документів. Йдучи за дослідником історії Кирило-Мефодіївського товариства В. І. Семевським, деякі історики та літературознавці вважали, що автором програмних документів Товариства був М. І. Костомаров [16, с. 4]. Цю точку зору до певної міри поділяв автор монографії «Кирило-Мефодіївське товариство» (1959) – відомий московський вчений П. А. Зайончковський [90, с. 14].

Останнім часом чимало істориків, у тому числі і автор цієї монографії, схильні вважати, що програмні документи, висловлені в них ідеї та окремі положення є колективним продуктом. У змісті помітні сліди суспільно-політичних та історичних поглядів М. І. Гулака [80, с. 88-89], М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка [161, с. 188, 201] та інших кирило-мефодіївців. Бо, як зауважують І. О. Гуржій та М. Н. Лещенко, «всі члени Товариства визнавали необхідність скасувати в Росії кріпосне право і дворянські привілеї, ліквідувати національну нерівність, а також ставили завдання об'єднати всі слов'янські народи у федеративну республіку [69, с. 31].

Найбільший внесок у створення програмних документів кирило-мефодіївців зробив фундатор Товариства М. І. Гулак. За висловом дослідника спадщини М. І. Гулака професора Г. І. Марахова, молодий вчений був «ідеологом Кирило-Мефодіївського товариства», його конструктором, натхненником і організатором. Цю схильність до корпоративних об'єднань він запозичив з Дерптського університету, студентом якого він був, і де ці традиції побутували. Саме особливе місце М. І. Гулака в Товаристві помітили й слідчі органи [145, с. 33-34, 39-59].

Отже, висвітлення суспільно-політичних та історичних поглядів М. І. Гулака повинно тісно переплітатися з розкриттям ідейного змісту програмних документів Товариства, з його політичною та громадською діяльністю. Однак, це не означає, що погляди М. І. Гулака, як і Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова та інших кирило-мефодіївців, не мали своєї специфіки, своєрідності, індивідуальності, які не завжди співпадали з ідеями програмних документів. Так, наприклад, у своїх судженнях про тактику боротьби з царизмом М. І. Гулак, як і Т. Г. Шевченко, відстоював збройні, революційні методи, в той час як «Статут» Товариства передбачав шлях реформ.

Другою відомою групою джерел для з'ясування наукових інтересів М. І. Гулака є праці, над створенням яких він працював ще зі студентських років, у період навчання на юридичному факультеті Дерптського університету (1838–1843) [83]. Протягом 1843–1899 рр. М. І. Гулаком було написано близько 40 робіт, тематика яких присвячена історії слов'янства, народів Кавказу та Центральної Азії, проблемам права, літературознавства, світової історії, мовознавства, геометрії, математики, геодезії, радіо, електричного поля, астрономії тощо [37-65].

Зокрема, історичним проблемам слов'янських народів присвячені праці «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846) [64], «Книга буття українського народу» (1846) [41], «Чеська матиця – С» (1896) [65]. Дослідник Кирило-Мефодіївського товариства Г. Я. Сергієнко вважає, що у слов'янському аспекті М. І. Гулаку належить також вилучений жандармами рукописний трактат «Рассуждение о поземельной собственности в Малороссии...» [190, с. 86]. Дослідження цих джерел дає підставу дійти висновку, що устрій слов'янських народів з давніх-давен до другої половини ХІХ ст. М. І. Гулак уявляв з демократичних, гуманістичних позицій, на що звернув увагу ІІІ відділ жандармів на допиті 1-го квітня 1847 р. [107, с. 117].

Цікавими є праці Гулака М. І. у галузі історії права. Його роботи «Про права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському законах» (1843), «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846), «Реформа адвокатуры» (1894) тощо.

Згадані роботи за своїм демократичним, гуманістичним змістом були новим словом у правознавчій науці. Професор Г. І. Марахов у праці «С верой в будущее: Революционный демократ Н. И. Гулак» (1989) зауважує, що перша правознавча робота М. І. Гулака є, по суті, науковою дисертацією, одержала високу оцінку професорів Дерптського університету К. Отто, Е. Озенбрюгена, декана Є. Брекера. Робота дала підставу вченій раді університету 29 липня 1844 р. присвоїти М. І. Гулаку атестат кандидата юриспруденції [83; 145, с. 24-27].

Багатоаспектними є праці М. І. Гулака історичного циклу. Трактатування історичних проблем слов'янства у працях «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846), розробка концепції співробітництва слов'ян у «Книгах буття українського народу» (1846–1847)¹, критика завойовницької політики Росії і Англії у статті «Герат и Англия» (1880), пропаганда просвітницької діяльності товариства «Чеська Ма-

¹ Названа праця є програмним документом Кирило-Мефодіївського товариства, одним із найактивніших співавторів якого є М. І. Гулак. На слідстві, перебільшуючи свою роль у створенні цього документа, Гулак заявив, що Статут і Програму Товариства він написав одноосібно: «У кінці 1846 я розробив і написав знайдені у мене папери: а) Статут товариства св. Кирила і Мефодія і б) документ, названий у пунктах допиту «Закон Божий» [107, с. 179]. Ця ідея знайшла підтвердження у дослідженнях вченого-славіста Дьякова В. А. [82, с. 175] та Марахова Г. І. [145, с. 44-46].

тиця – С» (1896), схвальна рецензія на роботу австрійського історика Ленормана «Пособие по древней истории Востока до Персидских войн» (1879) визначаються глибокою науковою обґрунтованістю, турботою про те, що розробка історичних та літературознавчих проблем відбувалася в той час повільно, що історичні джерела недоступні для народу, а інтелігенція Росії, особливо Кавказу, мало що робить, щоб з ними його ознайомити.

Рецензуючи, наприклад, переклад «Витязя в тигровій шкурі», виконаний німецьким літературознавцем Артуром Лейстом у 1889 р., М. І. Гулак у газеті «Новое обозрение» 1 травня 1891 р. (№23/25) писав: «Заметим еще, что десять лет тому назад, во время археологического съезда, собравшегося здесь, в Тифлисе, в этой древней столице Грузии и настоящем центре ее умственной жизни, не нашлось ни одного грузинского ученого, который пред собравшимися здесь со всех концов представителями образованности, заявил бы чтонибудь хоть об одном из тех многочисленных вопросов, которые все еще ждут разрешения относительно языка, литературы, истории, юридических древностей Грузии. А между тем в библиотеках общества распространения грамотности в Грузии полки ломаются под тяжестью неизданных рукописей; а между тем, на различных складах и в конторах гибнут кучи различных старинных документов, грамот и гуджаров, но никому не приходит даже на мысль основать нечто в роде Чешской матицы. Такое небрежение влечет за собою свою естественную кару...» [58].

Критикуючи грузинську археографічну інертність, М. І. Гулак зауважує: «Треба віддати належне німцям і тій невтомній зацікавленості, з якою вони не залишають недослідженою жодної галузі знань, не нехтують вивченням жодної народності, жодної мовності. Так, обмежуючись одним нашим Закавказзям, ми бачимо, з якою увагою вони стежать за сучасним розвитком як вірменської, так і грузинської словесності. В Німеччині уже кілька років поспіль виходить щорічно по кілька томів так званої «Вірменської бібліотеки», які охоплюють переклади творів Патканьянца, Раффа, Халатьянца, Прошьянца, Сундукьянца та інших вірменських літературних діячів, імена яких нам, росіянам, на жаль відомі тільки з чуток» [58]. Він з гордістю зазначає, що А. Лейстом вже опубліковано і два видання грузинських авторів.

Історичні та літературознавчі праці і переклади вченого характеризуються високою автентичністю, джерелознавчим підґрунтям та адекватністю. Грузинський літературознавець Нодар Поракішвілі пише, що Микола Іванович був завжди якнайближче до оригіналів, «він був видатним вченим» [173, с. 40].

Велику цінність для науки складають літературознавчі та мовознавчі роботи М. І. Гулака. Майже всі вони просякнуті глибоким історизмом, екскурсами в минуле, переплітаються з аналізом історичних джерел та літописною літературою. Роботи цієї групи джерел співставлені зі світовим літературним процесом того часу.

До цієї групи джерел можна віднести такі роботи, як: «О «Барсовой шкуре» Руставели» (1884) [48]; «Рецензия на издания австрийским учённым Артуром Лейстом грузинских литературных памятников» (1891) [58]; «Рецензия на работу немецкого литератора Ф. Альтера «О грузинской литературе» (1882) [60]; рецензії на видану відомим грузинським громадським діячем, літературознавцем та письменником І. Чавчавадзе пам'ятку грузинської літератури XII ст. «Висрамиани» (1884) [59]; рецензії на опубліковану кавказьким археологом та етнографом А. П. Берже збірку документів і матеріалів «Акты, собранные кавказкой комиссией» (11 томів, 1864–1886) [37] та про поему представника азербайджанського ренесансу Нізамі Генджеві «Поход русских против Бердая» (1899) [50].

Цікавою є також робота М. І. Гулака щодо грузинського мовознавства «О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков» (1899) [52]. Досліджуючи історичні коріння грузинської мови, М. І. Гулак простежив низку питань прадавніх політичних та суспільно-економічних взаємовідносин між стародавньою Грецією та Грузією. І хоча стаття не доводить приналежності грузинської мови до групи індоєвропейських, але автор однозначно стверджує, що між ними існують близькі зв'язки [52, с. 138-139].

Праці М. І. Гулака з питань математики, геометрії, геодезії, астрономії, економіки, електричних явищ та інших наукових напрямів засвідчують енциклопедичність його інтересів. Тут варто назвати такі його праці, як: «О настоящем положении европейского градусного измерения» (1873); «Опыт геометрии о четырех измерениях» (1877) [53]; «Радиофон. Научные новости» (1881) [57]; «Настоящее развитие

электроэнергии и ее будущность» (1882) [43]; «Новости по части электричества» (1887) [44]; «Планета Марс и ее спутники» (1879) [47]; «О химической поверхности Солнца» (1879) [55]; «К дороговизне сахара» (1884) [40]; «Дослідження трансцендентних рівнянь» (1885) [39] та ін.

Як зазначають С. Б. Кримський та М. І. Кратко, порушені у працях проблеми природознавчих дисциплін були на рівні тогочасного розвитку науки та вражали своєю компетентністю [121, с. 84-90].

Третім важливим джерелом для вивчення наукової спадщини М. І. Гулака є друга частина слідчої справи III відділу жандармів «О коллежском секретаре Гулаке», яка зберігається у фондах Державного архіва Російської Федерації під назвою «О Украйно-Славянском обществе» [19]. З перших днів слідства чиновники III відділу погрожували фундаторам Товариства ешафотом [116, с. 62], примушували кирило-мефодіївців давати неправдиві свідчення. Та, не дивлячись на це, М. І. Гулак, як і Шевченко, проявив мужність, принциповість, справжній революційний дух, за що зазнав суворішої кари – 3 роки тюрми в Олексіївському раявеліні та відправку на Кавказ, у місця міжетнічного неспокою.

Багато біографічних відомостей про М. І. Гулака, його творчу діяльність можна відшукати у фондах центральних історичних архівів таких міст, як Москва, Київ, Санкт-Петербург, архівах Грузії, Естонії, а також в архівах Пермської та Одеської областей, Ставропольського краю та ін. [18-20; 70-73; 83; 98-99; 178; 212-216].

Четверту групу джерел складає листування, яке містить різноманітні відомості про наукові інтереси М. І. Гулака. Зокрема, листування М. І. Гулака з чеським вченим Вацлавом Ганкою (8 березня та 19 березня 1846 р.), українським письменником П. О. Кулішем (8 грудня 1845 р., 21 березня 1846 р.), кирило-мефодіївцями І. Я. Посядою (4 квітня 1846 р.), В. М. Білозерським (травень, вересень, жовтень 1846 р.), О. В. Марковичем (15 лютого 1846 р.), вченим-істориком М. І. Костомаровим (6 жовтня 1871 р. та 2 лютого 1873 р.) та іншими діячами культури, дає певну інформацію про його зацікавленість питаннями історії слов'янського співробітництва, проблемами української генези та спільної праці вчених щодо розвитку природознавчих наук [107, с. 9–107].

Й, нарешті, п'ятим, важливим джерелом для дослідження порушеної проблеми є спогади про М. І. Гулака одного із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, вченого історика М. І. Костомарова [114, с. 186-187], автора некролога в «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа» [127, с. 212]. Відомі також посмертні відгуки у грузинській газеті «Кавказ» (Тифліс, 24 серпня 1899 р.) колишніх учнів М. І. Гулака професора С. Єгіазарова [87, с. 43-48], академіка М. Грушевського [35, с. 131-134]. Вчені підтверджують, що М. І. Гулак був особисто знайомий з такими відомими діячами культури Кавказу, як Акакій Церетелі та Ілля Чавчавадзе, а також з видатним педагогом Грузії Яковом Гогебашвілі.

Сучасники одностайно підтверджують, що діяльність М. І. Гулака як у Кирило-Мефодіївському товаристві, так і на Кавказі, «його виключна чесність і благородство завоювали йому щирю любов і повагу... інтелігенції» [174, с. 70-71].

Енциклопедична освіченість Гулака та його ґрунтовна обізнаність в різноманітних питаннях історії та літератури робили його одним із найповажніших учених того часу [174, с. 71]. Коли Акакію Церетелі треба було пояснити історичне підґрунтя поеми «Витязя у тигровій шкурі», то він послався на «вельмишановного М. І. Гулака» як на найвищий науковий авторитет [174, с. 71].

Видатний український історик М. С. Грушевський у спогадах про нього як про учителя третього класу Тифліської гімназії (1880–1881) писав, що Гулакові публічні виступи та статті «принесли йому велику повагу серед тифліської публіки» [35, с. 132]. Згаданий вище професор С. Єгіазаров, як колишній учень М. І. Гулака, писав про нього як про «надзвичайно вчену і надзвичайно добру» людину. «Він знав всі головні європейські мови і мав багату бібліотеку з французької, німецької та англійської літератури... дійсно Микола Іванович був людиною талановитою і здібною. Його страждальне життя не могло, безперечно, не погіршити стан його нервової системи і здоров'я» [87, с. 48-50]. Ще один учень М. І. Гулака А. Хаханов зауважував, що вже будучи літньою людиною, М. І. Гулак вчив їх латинської мови, і учні «дивилися на нього з дитячою зацікавленістю і обожненням» [211].

Проте царський уряд ніяк не міг забути волелюбному вченому його революційної діяльності. Коли через тридцять років після розг-

рому Кирило-Мефодіївського товариства директор Тифліської гімназії Л. Марков, зважаючи на вимогу передової частини грузинської громадськості, звернувся до урядових кіл зняти з Гулака судимість й представити його до нагороди, негайним розпорядженням йому було заборонено це робити [173, с. 41].

Можливо, саме ця обставина обумовила те, що у похилому віці, як зазначають згадані вище очевидці, нервова система М. І. Гулака була розхитана, він швидко дратувався, а учні його згорблену старечу постать бачили на уроках дуже рідко [87, с. 50].

Отже, джерела дозволяють підготувати обґрунтоване комплексне дослідження про М. І. Гулака і як про політичного діяча, і революціонера, і як про історика-славіста, і як про літературознавця-орієнталіста, і як про вченого природничих галузей науки, і як про педагога.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що історична наука в боргу перед М. І. Гулаком, оскільки «за рівнем освіти, науковою обізнаністю, ерудицією, – зауважує професор Г. І. Марахов, – М. І. Гулак перевершував М. І. Костомарова і В. М. Білозерського» [144, с. 39]. Додамо лише, що це відчували і кирило-мефодіївці і радилися з М. І. Гулаком «як з людиною найвищої наукової компетенції» [138, с. 102].

Найскладнішим джерелом для встановлення поглядів М. І. Гулака є його слідча справа (переважна більшість документів і матеріалів якої опубліковано у збірнику «Кирило-Мефодіївське товариство» [107]), особливо його відповіді на поставлені чиновниками III відділу запитання. М. І. Гулак, з цілком зрозумілих причин, намагався приховати правду про Товариство, його ідеологію та мету. І це зрозуміло: жорстока розправа царя з декабристами була свіжою у пам'яті М. І. Гулака і примушувала його бути обережним у своїх свідченнях.

Чиновники III відділу застосували метод залякування учасників Кирило-Мефодіївського товариства, цькування, брехні і наклепу, піддали їх «психологічній обробці» не тільки по лінії поліцейській, а й по лінії церковній. М. І. Костомаров писав, що на першій же зустрічі шеф жандармів О. Ф. Орлов за участь у Товаристві та переховуванні «Книг буття» пообіцяв йому «ешафот» [114, с. 202]. Підісланий жандармами протоієрей О. Малов загрожував М. І. Гулаку, людині глибоко релігійній, позбавленням Святого Причастя, якщо той відмовлятиметься давати достовірні свідчення про Товариство [206, с. 142].

Жандарми ж, зі свого боку, ув'язнили М. І. Гулака в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці «як закоренілого і переконаного політичного злочинця», тримаючи його «самим суворим чином, в цілковитій самотності, не допускаючи нікого до нього і не даючи йому ні книг, ні якихось інших розваг». «Государь Император Высочайше повелеть изволил: содержащегося в Алексеевском рavelине коллежского секретаря Николая Гулака за участие в составлении Украйно-Славянского общества, и за то упорство, с которым он вначале долго не сознавался в своём преступлении, заключить в Шлиссельбургскую крепость на три года, а потом буде исправится в образе мыслей, отправит в отдаленную губернию, под строжайший надзор» [19, арк. 225-226]. Подібні репресії були застосовані й до інших кирило-мефодіївців. М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський настільки перелякалися розправи за свої вчинки, що змушені були на вимогу жандармських чиновників видати себе за вірнопідданих і таких, що хотіли всі слов'янські народи об'єднати під скіпетром російського царя, що не мали наміру торкатися змін соціального ладу, а лише мріяли про освіту народу та розвиток науки [107, с. 143-160]. Ці свідчення імпонували жандармам, оскільки їх можна було використати для далекосяжної реакційної політики царизму щодо сусідніх слов'янських народів.

Московський проф. П. А. Зайончковський вірно зауважує, що «сам уряд в силу ряду причин був зацікавлений у висвітленні діяльності Товариства в бажаному для себе дусі, в результаті чого Білозерський і Костомаров писали свої зізнання буквально під диктовку керуючого І експедицією III відділення Попова» [90, с. 16].

М. І. Гулак на допиті, як і Т. Г. Шевченко, проявив стійкість та витримку. О. Ф. Орлов доносив царю, що М. І. Гулак «з незвичайною наполегливістю відмовляється від дальших свідчень», що щоденні допити цього кирило-мефодіївця для слідства нічого не дають, оскільки «впертість в ньому брала верх і він залишався при попередніх своїх відповідях: «не знаю» [107, с. 185].

В «Автобіографії» М. І. Костомаров згадував, що під час слідства М. І. Гулак прагнув допомогти членам Товариства, відвести від них удар, «взяти на себе одного все те, що могло бути визнано злочинним, і цим самим полегшити їх дальшу долю» [114, с. 202-203]. Зокрема, 17 травня 1847 р. слідчим органам М. І. Гулак заявив, що

наприкінці 1846 р. він одноосібно «склав і написав знайдені у нього документи (папери): а) Статут Товариства св. Кирила і Мефодія і б) документ, названий у пунктах для допиту «Закон Божий» [107, с. 151]. Історик зауважував, що «всяка чесна людина не може не признати в цьому вчинку молодій людині самої високої, християнської моральності і не оцінити цього пориву самовідданості» [114, с. 203].

Але й М. І. Гулак у своїх відповідях жандармським органам був гранично обережним, і їхній зміст не завжди може слугувати джерелом для достовірної оцінки його політичної діяльності.

Характеристика Костомаровим та Кулішем ідеології Товариства, а отже й М. І. Гулака, в багатьох питаннях не завжди відповідала дійсності. Нещирість на старості літ завела Костомарова у такі хащі, що він відмовився навіть визнати існування самого Товариства. «Бо не можна вважати організованим товариством розмови приватних осіб, – писав він у спогадах про Куліша (1883), – які випадково зійшлися для бесіди без всякої упередженої мети» [166, с. 226].

Трактування Товариства в християнсько-просвітницькому та вірнопідданському дусі характерне і для спогадів П. О. Куліша. Подібні заяви не відповідають справжньому стану речей і зовсім розходяться зі змістом автентичних джерел. Думається, що ці висловлювання пов'язані не тільки з міркуванням цензурного характеру, а й з еволюцією поглядів Куліша і Костомарова, які наприкінці свого життя не хотіли розповідати про «помилки» молодості. У зв'язку з цим у науковій розвідці слідчі документи і мемуари використано з великою обережністю, критичністю та виваженістю. Уважно враховано всі обставини, які допомогли дати науково вірну характеристику постаті М. І. Гулака.

Документально засвідчено, що один із перших (1902), хто намагався зібрати бібліографію видань і написати біографію М. І. Гулака, був майбутній відомий російський богослов П. О. Флоренський. У листі до свого батька О. І. Флоренського він пише: «Достал в библиотеке сочинение Гулака о трансцендентных функциях; пока я книгу только перелистывал, да и предмета совсем не знаю, но думаю, что эта совершенно неизвестная книга (библиотечный экземпляр даже не разрезан) очень оригинальна, и в биографии Гулака, которую я собираюсь писать, я считаю нужным поместить подробное ее изложение» [170].

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ М. І. ГУЛАКА

2.1. Вплив феодально-кріпосницької системи Росії на формування суспільно-політичних поглядів вченого

М. І. Гулак народився 25 травня 1822 р. в українській сім'ї. Його батько був відомим пропагандистом сільськогосподарської науки, автором багатьох статей з питань зрошення південних степів, удосконалення землеробських знарядь, розведення племінних порід худоби тощо. Будучи правнуком генерального обозного Війська Запорозького (при гетьмані Петрові Дорошенку), Гулак мав родинні стосунки з відомим поетом і культурним діячем Петром Гулаком-Артемовським та композитором і співаком Семеном Гулаком-Артемовським [157, с. 84, 88] (Додаток А). Один із братів Гулака працював у Бейруті і чимало сприяв розвитку економічних і культурних зв'язків Росії з Близьким Сходом [121, с. 84-90]. У родинних зв'язках з Гулаком перебував В. І. Вернадський – організатор і перший президент Української Академії наук¹.

Закінчивши юридичний факультет Дерптського університету, Гулак одержав 1844 р. ступінь кандидата правознавства за роботу «Про права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському законах». З 1845 р. він працює у канцелярії Київського генерал-губернатора та в Комісії по розбору стародавніх актів, де працював у той час художником і Т. Г. Шевченко [216].

Робота над стародавніми документами сприяла глибокому ознайомленню Гулака з економічною та політичною історією слов'янських народів. Про глибокий інтерес вченого до розвитку соціально-економічних відносин в Україні свідчать ненадруковані рукописи «Міркування про поземельну власність в Малоросії» і ґрунтовна праця «Юридичний побут поморських слов'ян» (1845).

¹ М. І. Гулак був рідним дядьком матері В. І. Вернадського Ганни Петрівни Константинович (див. Мочалов И. И. Владимир Иванович Вернадский. – М.: Наука, 1982. – С. 19).

М. І. Гулака було заарештовано 17 березня 1847 р. за організацію Кирило-Мефодіївського товариства та ув'язнено в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці. На допитах він тримався мужньо, за що «как человек, способный на всякое вредное для правительства предприятие», був засуджений до трирічного ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці [19, арк. 224]. В червні 1850 р. його вислали до м. Перм. Тут він працював у губернському статистичному комітеті, брав участь у дослідженнях прикордонних ресурсів краю. В лютому 1855 р. з М. І. Гулака було знято гласний поліцейський нагляд, але залишено таємний [18].

Після повернення із заслання М. І. Гулак займався педагогічною і науковою діяльністю. У 1859–1861 рр. він був викладачем російської мови, географії, математики і геометрії Рішельєвського лицейу в Одесі; 1861–1862 – жіночого інституту у Керчі; 1862–1863 – математики в гімназії Ставрополя; 1863–1867 – фізики і космографії Кутаїської гімназії; 1867–1886 – математики, фізики, латинської і грецької мов у 1-й Тифліській гімназії. 1886 р. вийшов у відставку і переїхав до м. Єлизаветполя (нині – м. Гендже, Азербайджан), де й помер 26 травня 1899 р. [107, с. 468].

Суспільно-політичні та історичні погляди М. І. Гулака, як і всіх кирило-мефодіївців, формувалися у період, коли після низки революційних виступів народних мас в Європі та об'єктивних зрушень в економіці почали складатися капіталістичні відносини, які зрештою зруйнували феодально-кріпосницьку систему Росії. Це позначилось на господарському становищі тодішньої України, яка була її складовою частиною. Зокрема, в 30–40-х рр. ХІХ ст. в Україні було помітне пожвавлення зовнішньої і внутрішньої торгівлі, що, в свою чергу, викликало зростання суспільного поділу праці, господарської спеціалізації областей, поширення селянських неземлеробських промислів, розвиток нових галузей промисловості, появу деяких технічних нововведень тощо. Помітно зростали також торгово-промислові селища і міста, розширялись посівні площі, робились спроби впровадити в землеробство техніку.

Безумовно, важке життя трудящих мас, панська сваволя та жорстокість державних чиновників примушували прогресивну громадськість Росії та України задумуватись над долею своїх народів. Т. Г. Шевченко,

революційні погляди якого імпонували настроям М. І. Гулака, заявив жандармам, що навколишні злидні і жахливе гноблення селян поміщиками, посесорами та економами-шляхтичами примусили його писати антиурядові твори.

Історик М. І. Костомаров, людина, яка відома уже в ті часи як вчений та письменник і разом з якою М. І. Гулак у 1846 р. став на шлях політичної боротьби, у своєму листі до приятеля К. М. Семеновського 9 грудня 1844 р. писав, що він ознайомився з побутом жителів Рівненщини і отримав жахливі відомості. Каторга ліпшою була б для них [135]. У цьому ж листі він намалював яскраву картину повсюдного гноблення поміщиками селян, народного горя і темноти.

Змальовані ним картини, як писав М. І. Костомаров, зустрічаються не тільки на Рівненщині, а й на Полтавщині та у великоруських губерніях. Словом, зауважував він, куди б ти не їхав, по неосяжній країні, всюди перед твоїми очима постануть картини «жахливого варварства» [135].

Важке життя трудового люду глибоко запало в душу і М. І. Гулаку. В одному з листів до побратима по Товариству О. В. Марковича М. І. Гулак висловив своє обурення з того, що навколо творяться «страхотливі картини сучасного бузувірства» [134].

Концепція ідейно-філософських поглядів М. І. Гулака формувалася не тільки в обстановці нестерпного соціального гніту, проти кріпосництва та царської деспотії, а й в умовах національного гноблення неросійського населення. У всіх сферах соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя не тільки українського, а й усіх інших народів тогочасної Росії політика царизму мала яскраво виражену великодержавну цілеспрямованість: царський уряд здавна потурав таким заходам своїх сановників, які були спрямовані на ліквідацію ознак державно-політичного життя неросійських народів, викорінення їх мов, обмеження літературного розвитку, словом, всього того, що складало їх самобутність або національну особливість.

Така дискримінаційна система обурювала М. І. Гулака та його приятелів. Близька до М. І. Гулака людина, член Товариства О. Д. Тулуб пояснював, що під час зібрань М. І. Гулак неодноразово порушував розмову не тільки з питань юриспруденції, політичної економії, філософії та релігії, а й з тих проблем, що стосувалися майбутньої долі

української народності. Особливе обурення викликала у М. І. Гулака, як свідчить О. О. Тулуб, ворожа політика щодо українського народу з боку Австрійської монархії [149, с. 17-18].

Негативне ставлення М. І. Гулака до національного гніту з боку російської та австрійської імперій червоною ниткою пролягло крізь зміст усіх програмних документів створеної М. І. Гулаком таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства та визначило право українського народу, як і всіх інших народів тогочасної Росії та Австро-Угорщини, на вільний національний і культурний розвиток, допомогло йому обрати шлях боротьби за втілення цього права в життя. Вже тільки цим М. І. Гулак як юрист, як найактивніший автор програми згаданої вище політичної організації заслужив безмежну вдячність прийдешніх поколінь українського, польського, чеського, словацького, болгарського та інших народів, що зазнали національного гніту.

Суспільно-політичний та науковий світогляд М. І. Гулака формувався в умовах посиленої боротьби пригноблених мас за своє визволення. За далеко неповними офіційними даними, тільки протягом 1840–1844 рр. в Україні відбулося 24 значних селянських виступи [100, с. 385].

Досліджуючи порушені у монографії проблеми, ми встановили, що М. І. Гулак був добре обізнаний з розмахом та характером тогочасних заворушень. Зокрема, провокатор О. Петров неодноразово доносив, що М. І. Гулак та його друзі були обізнані з подіями 1825 р., тобто з рухом декабристів [149, с. 8-12]. Один із наймолодших учасників Кирило-Мефодіївського товариства Г. Л. Андрузький вимушений був зізнатися у III відділенні, що братчики навіть збиралися повторити ці події [149, с. 33]. Ми приєднуємось до тих авторів, які твердять, що на змісті політичного твору кирило-мефодіївців – «Книзі буття» – позначилися ідеї таємної політичної організації декабристів в Україні – Товариства з'єднаних слов'ян [195, с. 194-197].

Миколі Івановичу, який мріяв присвятити себе вивченню правових проблем у слов'янських народів, передусім імпонувала висунута патріотами ідея про слов'янську федерацію. Найбільш ймовірним джерелом ознайомлення М. І. Гулака з цією ідеєю були окремі положення політичної програми Товариства з'єднаних слов'ян, яка була знайдена у його приятеля М. І. Костомарова під час арешту [113, с. 214].

Ми припускаємо, що про декабристів міг розповісти М. І. Гулаку і Т. Г. Шевченко, який особисто був знайомий з багатьма декабристами або людьми, які з ними приятелювали. Про те, що декабристські ідеї були відомі М. І. Гулаку, свідчить зміст програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, в яких він та його друзі висловили до них своє ставлення [41].

Вивчення фактів засвідчує, що М. І. Гулака та його друзів глибоко хвилювали революційні події в Галичині. Зокрема, вони щиро вболівали з того, що австрійський уряд у 1846 р. жорстоко розправився з повсталими галичанами, з обуренням відгукувалися про варварську політику австрійського глави уряду Метерніха [149, с. 18]. Навіть П. О. Куліш, людина, яка в молоді роки перебувала у близьких стосунках з М. І. Гулаком і відзначалася своєю нерішучістю та лібералізмом, аналізуючи навколишні заворушення, інколи припускався думки, що можливо, «в українському народі знову повторяться жахливі сцени 1768 р., коли на правому березі Дніпра простолюдни хотіли знищити своїх панів» [149, с. 70].

Дошукуючись причин боротьби народних мас проти поміщиків, М. І. Гулак доходив висновку, що її породжує важкий соціальний та національний гніт, злиденне, доведене до відчаю життя селянства, особливо кріпаків. Це поклало глибокий відбиток на формування його антицаристських та антикріпосницьких поглядів.

Як відомо, носієм визвольних ідей у цей час ставала різночинна інтелігенція. Її визвольні ідеї мали якісно нові, порівняно з декабристською ідеологією, елементи: визнання вирішальної ролі народу в історичному розвитку та утопічний соціалізм.

В історичній науці став незаперечним той факт, що з самого початку зародження руху різночинців в їхньому середовищі намітилося розмежування в поглядах на шляхи і засоби боротьби за ліквідацію кріпосного права. Частина різночинців вважала, що це питання можна вирішити шляхом заклику народних мас до повстання. Інша – пропонувала мирний реформістський шлях боротьби. Він був пов'язаний з надією на успішне реформування Росії зверху. Однак аж до різкого загострення кризи соціально-економічних відносин, що настала в роки першої революційної ситуації, ці дві тенденції, все більш розмежовуючись, на поверхні суспільного життя ясно не проявлялись [102].

Отже, ця особливість тогочасного визвольного руху пояснюється тим, що у 40–60-х рр. ХІХ ст. усі суспільні питання зводилися до ліквідації кріпосного права та його залишків. Економічна відсталість покріпаченої Росії та України в її складі, слабкість ідеології ще не оформленої буржуазії, важкий соціальний і національний гніт визначили те, що боротьба проти кріпосництва та самодержавства розвивалась при визначальному і спрямовуючому впливові революційно-демократичної ідеології, яка втілювала революційну суть селянських вимог. У Росії у 40-х рр. ХІХ ст. на чолі цього руху стояли В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, революційно налаштована частина гуртка М. В. Буташевича-Петрашевського, в Україні – знаменитий уже в ті часи Т. Г. Шевченко, і, як показала практика діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, прихильник ідей Кобзаря – М. І. Гулак.

2.2. Опанування М. І. Гулаком культурної спадщини слов'янських народів

Специфікою формування ідеології багатьох визначних діячів України ХІХ ст. було те, що суспільно-політичні, історичні, філософські та естетичні погляди багатьох з них зазнавали впливу з боку загальноросійських революційних ідей. Цього впливу з боку кращих синів російського народу зазнав на собі і М. І. Гулак. Як відомо, він народився в дрібній дворянській сім'ї [178], яка, за свідченням історика В. І. Семевського, відзначалася своєю освіченістю та обізнаністю з тогочасною періодикою та літературними працями. Батько Гулака, Іван Іванович Гулак, як уже було сказано вище, систематично передплачував «Современник», який в 40-х роках почав виходити у світ під редакцією Панаєва та Некрасова, а також «С.-Петербургские ведомости», із змістом яких, без сумніву, були обізнані його діти, в тому числі і юний Микола [186, с. 45-46].

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства його приятелі Г. Л. Андрузький та І. Я. Посяда показали, що молодь, згуртовану у Товариство, глибоко цікавили матеріали, які публікувались в «Отечественных записках», в яких в ті часи плідно працював відомий російський критик, один із вождів тогочасної революційної демокра-

тії В. Г. Белінський, «Москвитянин», «Библиотеке для чтения» та інших російських періодичних виданнях [149, с. 22, 41, 61].

Молодий Гулак та його друзі пильно стежили за тією ідейною боротьбою, яка точилася між революціонерами-демократами О. І. Герценом, М. П. Огарьовим і В. Г. Белінським, з одного боку, та ліберально налаштованими московськими слов'янофілами, з іншого, з приводу багатьох тогочасних актуальних питань вітчизняної історії та суспільно-політичного руху. Можна з певністю сказати, що саме про цю боротьбу розповідав Гулаку Куліш, коли в листах від 4 березня 1846 р. писав до нього, що «між Москвою і Петербургом вирішуються два великі питання сучасності» [136].

Зі столичними ідейно-політичними настроями міг ознайомити М. І. Гулака і Т. Г. Шевченко, який, як одностайно твердять шевченкознавці, у 1845 р. прибув із столиці до Києва сформованим поетом-революціонером [175, с. 30]. М. І. Костомаров писав, що Т. Г. Шевченко, прибувши до Києва, відвідував квартиру М. І. Гулака [114, с. 195] і брав якнайактивнішу участь у тих диспутах, які велися там згуртованою у Товариство молоддю. У Кобзаря, зауважував він, «тоді була сама діяльна пора для його таланту, апогей його духовної сили» [117, с. 63].

Факти засвідчують, що ненадруковані революційні твори Т. Г. Шевченка значна частина приятелів М. І. Гулака знала напам'ять, вони розкривали їм очі, знімали з них полуду, вперше ясно і просто розповідали, як боротися з царизмом та на кого в цій боротьбі необхідно спиратися. Можна з певністю сказати, що революційні ідеї Т. Г. Шевченка проймали навіть тих друзів М. І. Гулака, які раніше палко проповідували мирний шлях боротьби.

Костомаров у своїх спогадах не раз підкреслював, що поетові твори розкрили йому «завісу народного життя» [118, с. 88-89], щонайбільше враження на нього справила поема «Сон», якою він був зачарований і яка «сприяла значною мірою їхньому зближенню» [113, с. 210-211].

Ідеї поета не могли не захопити жадібного до знань та палкого вдачею М. І. Гулака. Провокатор О. Петров у своїх доносах писав, що М. І. Гулак дружив з автором «протизаконних» віршів «Сон» і «Пос-

лание к родичам»¹ і навіть разом з ним виїхав до Петербургу, щоб «обійняти там вчену посаду» [107, с. 26]. Питання взаємовідносин Т. Г. Шевченка і М. І. Гулака у цей період досліджено професором Г. І. Мараховим [144, с. 39-59], М. А. Якименком [221, с. 125-127] та іншими дослідниками. Заради істини визначимо, що О. Петров припустився тут деяких фактичних неточностей. Зважаючи на неодноразові поради П. О. Куліша [136, с. 49], у пошуках роботи до Петербургу вирушив лише один М. І. Гулак. Т. Г. Шевченко ж заявив жандармам, що разом з Гулаком проїхав тільки від Києва до Борзни [149, с. 65].

Історик М. І. Костомаров згадував, що український Кобзар в цей час вирішив навідати свого приятеля поета В. М. Забілу, який проживав на Чернігівщині недалеко від Борзни на хуторі Кукуріківщина [114, с. 196].

Під час вивчення документів і матеріалів встановлено, що М. І. Гулак був обізнаний і використовував у своїй науковій та педагогічній діяльності твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. В. Гоголя, О. С. Грибоєдова та інших прогресивних російських письменників, з життям та творчістю яких він ґрунтовно ознайомився в Дерптському та Петербурзькому університетах.

Факти засвідчують, що М. І. Гулак мріяв не тільки про наукову працю на ниві юриспруденції, а й готував себе до літературної творчості. П. О. Куліш у своїх листах до нього [136] не раз переконував його, що найкраще можна себе підготувати до літературної діяльності в Петербурзі. Через свого покровителя, приятеля О. С. Пушкіна, літератора, професора, ординарного академіка П. О. Плетньова він допоміг М. І. Гулаку влаштуватися в канцелярію Петербурзького університету і підтримував його в літературних та наукових задумах [215].

Волею долі М. І. Гулак потрапив у вир петербурзького наукового та літературного життя. Ідеї О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. В. Гоголя, О. С. Грибоєдова були свіжими в пам'яті студентської молоді та професорсько-викладацького складу університету й стали доступними для жадібного до знань М. І. Гулака. П. О. Куліш, людина, яка відіграла неабияку роль в науковому становленні М. І. Гулака,

¹ Йдеться про революційну поему Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не на Україні моє дружне послання».

не раз звертав увагу своїх друзів на необхідність глибокого вивчення творів О. С. Пушкіна та В. А. Жуковського, оскільки вони є «славетними художниками мови і стилю. Ми, справедливо кажучи, повинні б знати їх напам'ять, якщо хочемо стояти у них на плечах. А поки що ми здебільшого тягнемось, вчепившись за їх поли» [149].

Треба зазначити, що М. І. Гулак великого значення надавав вивченню пам'яток старовини українського народу [29, с. 43]. Серед них особливе місце у працях М. І. Гулака мало вивчення та використання літописної літератури. Загальновідомим є те, що протягом століть український народ, особливо під час його боротьби проти соціального, національного та релігійного гніту, створив багато літописів, діарушів, листів, спогадів, історичних пісень, дум, переказів та інших пам'яток. Вагоме місце серед цих жанрів посідає літописання. Українські літописи, як і багато інших творів української літератури, через реакційну політику царизму не могли у свій час бути надрукованими. А тому вони часто поширювались у численних списках – анонімних чи підписаних псевдонімами. Багато чого з цих рукописних творів безслідно зникало.

У процесі вивчення матеріалів ми довідались, що з українськими літописними творами та різними пам'ятками старовини М. І. Гулак познайомився завдяки діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка була створена в 1843 р. при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора і яка, за задумом правлячих кіл, повинна була відігравати певну роль у пропаганді ідеології царизму. На практиці Тимчасова комісія об'єднала навколо себе високоосвічену, патріотично настроєну наукову інтелігенцію, яка невтомною працею внесла значний внесок у розвиток вітчизняного джерелознавства [31; 148, с. 161-162].

Ентузіастами зібрання та публікації цих джерел виступили М. О. Максимович та М. Д. Іванишев [129, с. 24-25]. До цієї роботи було залучено Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, І. Я. Посяду, Г. Л. Андрузького та іншу здібну молодь [31]. Працюючи в археографічній комісії, М. І. Гулак одержав широкий доступ до губернських архівних матеріалів, літописної літератури та інших історичних джерел. Він добре знав, високо цінував і використовував у своїх наукових працях «Слово о полку Ігоревім», «Руську

правду» Ярослава Мудрого, «Литовські статuti», Іпатіївський та Новгородський літописи, літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, діаріуш Ханенка, спогади запорожця Коржа, матеріали гетьманської канцелярії, запорізького Коша, реєстри полків та багато інших історичних джерел.

Висловлюючись про Миколу Івановича як знавця згаданих вище документів, П. О. Куліш у протоколі допиту записав, що «Гулак відомий йому як молода людина з відмінною вченістю», яка вміє критично опрацьовувати історичні, юридичні та етнографічні українські пам'ятки, і що він «хотів би бачити в ньому наукового співробітника» [149, с. 67].

Знавець старовини М. І. Гулак протягом всього свого життя щиро вболівав з того, що чимало рукописних історичних джерел або безслідно зникають, або недоступні для широкого кола читачів. Тому-то ще в молоді роки разом з Костомаровим він доклав чимало зусиль, щоб підготувати до друку літопис Величка [149, с. 56]. П. О. Куліш не раз радив йому переїхати до Петербурга і зайнятися публікацією згаданих вище матеріалів. Навіть на допиті Куліш вимушений був зізнатися, що «у друзів Гулака зібрано чимало історичних та інших матеріалів для друку. В провінції їх видати важко, тому що там немає ні книготорговців, які б могли взятись і надрукувати, ні журналістів, які змогли б прийняти деякі публікації в журнали. Перебування його (Гулака) в С.-Петербурзі було б важливо для України, оскільки він... зміг би, зокрема, зайнятися всіма цими ділами» [149, с. 67-69]. Працюючи над літописами, М. І. Гулак черпав з них не тільки фактичний матеріал, а й певні політичні ідеї.

Великою популярністю серед діячів культури Росії та України першої половини ХІХ ст. користувався рукописний твір «Історія Русів» [148, с. 102-127]. Дослідник цієї праці В. Шевчук підкреслює, що «Історія Русів» «дала підстави для національного пробудження в освічених сферах суспільства», виконала «предтечну місію», «акумулювала національну енергію» [220, с. 5, 16-17]. За влучним висловом П. О. Куліша, цей твір у ті часи «складав настільний рукопис кожного шанувальника пам'яті предків на Україні» [124]. Зокрема, «Історію Русів» високо цінували та використовували К. Рилєєв, О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, Є. Гребінка. З неї черпали ідеї та історичні факти для своїх праць такі різні за своїми науковими почерками діячі,

як Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркович, М. О. Максимович, І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, П. О. Куліш¹.

Висловлені «Історією Русів» ідеї позначилися також на поглядах М. І. Гулака. Про це свідчить передусім подібність окремих думок, які були висловлені в цьому творі та працях Гулака. Йому імпонувала політична загостреність «Історії Русів», любов автора-аноніма до своєї вітчизни, його спроба з прогресивних позицій для тих часів оцінити деякі історичні події. Вплив «Історії Русів» особливо позначився на змісті окремих положень з історії стародавніх слов'ян та їх взаємовідносин у пізні часи у політичному творі «Книга буття» М. І. Гулака та праці «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846).

Вагоме місце у формуванні суспільно-політичних та історичних поглядів М. І. Гулака відіграли такі центри наукової думки, як Дерптський, Київський та Петербурзький університети. З цими навчальними закладами пов'язані його студентські роки, перші кроки на науковій ниві, зустрічі та бесіди з такими визначними вченими того часу, як ректор Дерптського імператорського університету, професор Християн Ф. Нейе, професор К. Отто, Є. Озенбрюген, Є. Брекер (Дерптський університет); перший ректор Київського університету професор М. О. Максимович, професори М. Д. Іванишен, М. Т. Костар, Ф. Г. Солнцев, М. І. Костомаров (Київський університет), ректор Петербурзького університету професором П. О. Плетньов та ін. [29, с. 45].

В університетах він зустрів людей, які стали пізніше золотим фондом російської та української інтелігенції. Серед них: Б. С. Якобі, М. І. Пирогов, В. І. Даль, Н. М. Язиков, Н. В. Закревський, П. О. Куліш; опозиційно настроєні студенти: майбутній чоловік письменниці Марко Вовчок – О. В. Маркович, брат письменниці Ганни Барвінок – В. М. Білозерський, шукач народної правди І. Я. Посяда, автор утопічних проектів майбутньої держави Г. Л. Андрузький та багато інших прогресивних людей того часу [29, с. 45].

Знайомі М. І. Гулака не раз зазначали, що він, прибувши до Києва (1845), знаходився під враженням бунтарської атмосфери Дерптського університету. Дослідник суспільно-політичного руху першої

¹ Більш конкретно про вплив «Історії русів» на творчу інтелігенцію ХІХ ст. див.: Шевчук В. [220, с. 16-17].

половини XIX ст. Г. Я. Сергієнко зауважує, що у згаданому навчальному закладі «в 30-ті роки діяв гурток студентів, що примикав до таємного «Союзу польського народу» [110; 195, с. 175-261]. Очевидно ця обставина наклала відбиток і на настрої певної частини університетської молоді, в тому числі і на М. І. Гулака. З Дерптського університету М. І. Гулак виніс енциклопедичні знання, любов до науки, ґрунтовну обізнаність з історією, юриспруденцією, літературою та мовами; вільнолюбиві ідеї та потяг, як висловився Костомаров, «до корпорацій і товариств» [107, с. 284]. В. М. Білозерський був переконаний в тому, що М. І. Гулак «із Дерптського університету ... виніс рідкісні знання, любов до наукових занять та німецьку чесність і порядність» [107, с. 406; 149, с. 97-98]. Як і професор Костомаров та славіст Білозерський, член Товариства Андрузький також вимушений був визнати, що Гулак «пройнявся своїми думками» саме в Дерпті [149, с. 37].

На формуванні світогляду М. І. Гулака позначилося середовище Київського університету. Як відомо, М. І. Гулак готував себе до наукової та викладацької роботи і з прибуттям до Києва (1845) близько зійшовся та приятелював з багатьма викладачами та студентами цього навчального закладу. Взагалі Київ в ті часи був одним із провідних центрів культури тогочасної України, і в згаданому університеті працювало тоді чимало прогресивних викладачів. Зокрема, М. І. Гулак з пошаною ставився до всього того, що виходило з-під пера першого ректора Київського університету професора М. О. Максимовича, під науковим керівництвом якого у Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів він готував до друку літопис Величка та ряд інших матеріалів. Вся прогресивна молодь тогочасної України, зауважував П. О. Куліш, «скаже спасибі Максимовичу за те, що наставляв молодий розум своєю розмовою» [89].

Збірка майбутнього ректора «Малоросійські пісні» (1827), праці «Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старым писаниям русским» (1836), «О происхождении варягов-русов» (1845) не тільки були для Гулака науковими джерелами у справі отримання знань з вітчизняної історії, а й спонукали його до більшого опрацювання літератури та архівних матеріалів.

Джерела дають відомості про те, що благотворний вплив мали на М. І. Гулака зустрічі та бесіди з відомим вже в 40-і рр. вченим-

істориком та автором декількох художніх збірок М. І. Костомаровим. У листі до О. В. Марковича М. І. Гулак 5 лютого 1846 р. писав, що на початку року більше місяця прожив з Костомаровим в одній квартирі, за що «благословляю свою долю» [134].

Особливо потужний вплив справив на М. І. Гулака і Петербурзький університет, де він, дякуючи особистому приятелю О. С. Пушкіна професору П. О. Плетньову, на початку 1847 р. влаштувався на службу і, як висловлювався у листі до нього П. О. Куліш, «взяв участь у вирі сучасного російського життя» [136, с. 48-49].

Спираючись на джерела, слід підкреслити, що не дивлячись на наявність повсюдного ідейного консерватизму, утиску та переслідувань всякої свіжої думки, згадані вище навчальні заклади, їх прогресивна наукова та студентська громадськість все ж прищепили М. І. Гулаку ґрунтовні знання з багатьох галузей наук, відкрили йому двері в храм історії, юриспруденції, літератури, філології, фольклористики та археографії.

Історичні відомості про минуле України М. І. Гулак черпав також з праць таких істориків, як Д. М. Бантиш-Каменський, А. О. Скальковський, М. А. Маркевич, І. І. Срезневський та ін. У своїх працях¹ ці історики зуміли зібрати цільний фактичний матеріал, який складав значний інтерес для багатьох поколінь українських істориків. М. І. Гулак та його друзі помічали, що чимало названих тогочасних авторів вільно поводяться з літописами, пристосовують ці джерела до своїх хибних висновків. Зокрема, М. І. Костомаров писав, що в 40-х рр. ХІХ ст. «не було правильної історії Малоросії, оскільки історія Бантиша скучна і незручночитабельна, а таке безглузде видання, як історія

¹ Головною працею Д. М. Бантиш-Каменського була чотирьохтомна «История Малой России». Вперше була надрукована у 1822 р., у 1830 р. вийшло друге видання в трьох частинах, у 1843 р. – третє видання; А. Скальковський. Хронологическое обозрение Новороссийского края, ч. I (1730-1823). Одеса, 1836-1838, його ж: Первое тридцатилетие города Одессы. 1793-1823. Одеса, 1837; його ж: История новой сечи или последнего коша запорожского. Одеса, 1841, друге видання – 1846; його ж: Наезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст., 1733-1768. Одеса, 1845; Однією з найбільших робіт М. А. Маркевича є його п'ятитомна праця «История Малороссии» (Маркевич Н. А. История Малороссии. У 5-ти томах. – М., 1842). З них лише два томи тексту, а три наступні являють собою додаток до тексту, примітки, різні документи, списки джерел, списки полків, сотень, генеральної, полкової і сотенної старшини тощо. Саме ці додатки склали для М. І. Гулака найбільший інтерес.

Маркевича, де кожен гетьман зображений генієм, чуть не прирівняний до Наполеона, збиває з толку недосвідчені голови, які уявляють собі щось виняткове в козацтві» [149, с. 141].

В. М. Білозерський писав, що «Гулак, маючи характер серйозної і підкріпленої німецькою вченістю людини, вимагав, щоб Костомаров підтверджував свої думки фактами, і ми погоджувались з ним в цьому... Він хотів, щоб вся навколишність витікала із логічних законів, засуджував всякий вчинок, який не підходив під вищезгадане» [149, с. 92, 98].

Дослідження історичної та літературної спадщини М. І. Гулака дає підстави дійти висновку, що на формуванні його суспільно-політичних, історичних, філософських та естетичних поглядів позначились прогресивні традиції української літератури, мовознавства, фольклористики та етнографії. В першій половині ХІХ ст. українська література, як і російська, досягла нового ідейно-художнього розквіту. Значна частина тогочасних прогресивних українських письменників у своїх творах стала більше розповідати про життя людей праці, особливо селян, про культуру українського народу, його побут тощо.

Крім цього, у творчості багатьох письменників спостерігається прагнення показати героїв з високими моральними якостями і протиставити їх підлості, моральному падінню і продажності панства. І. П. Котляревський, наприклад, у своїй «Енеїді» та «Наталці Полтавці», Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в чудових повістях та оповіданнях, П. П. Гулак-Артемівський в сатиричних байках, Є. П. Гребінка в прекрасних поезіях, повістях та оповіданнях розповіли про бідних людей, під латаними свитами яких живуть чисті душі, виношуються мрії про щасливе життя [29, с. 45].

Прогресивні тенденції у розвитку української культури підтримував цінитель духовних і творчих сил українського народу професор Московського університету О. М. Бодянський, а також мовознавець, збирач усних пам'яток народної старовини, упорядник широко відомої на той час шеститомної збірки «Запорожская старина» (1833–1838) І. І. Срезневський; відомі діячі культури Західної України, видавці збірки «Русалка Дністровая» (1837) М. С. Шашкевич, Я. Ф. Головацький, І. М. Вагилевич тощо.

У сутичках з великодержавниками вони не раз висловлювали думку, що український народ є носієм не тільки великих героїчних

традицій, а й високорозвиненої культури. З цією метою вони розгорнули широку діяльність по збору та публікації не тільки архівних матеріалів та літописної літератури, а й творів усної народної творчості, в яких розповідалося про минуле життя українського народу, його боротьбу проти гнобителів, прагнення до волі та щасливого життя.

Чимало цінних народознавчих джерел опублікував О. М. Бодянський у редагованих ним «Чтениях Московского общества истории и древностей российских» [14], І. І. Срезневський – шести книжках «Запорожской старины» [203, с. 117-120]. Завдяки зусиллям Бодянського, наприклад, був опублікований літопис Самовидця, «Історія Русів», зібрані П. О. Кулішем «Украинские народные предания» та багато інших пам'яток [148, с. 154-167]. О. М. Бодянський писав, що джерела з історії України є народним скарбом, а тому «давно пора не приховувати подібного роду багатство» [220, с. 32].

Як відомо, в 30–40-х рр. ХІХ ст. українська прогресивна громадськість продовжувала вести боротьбу за розвиток та право на літературне існування української мови. Українські письменники та поети, особливо представники так званої харківської школи поетів-романтиків (Л. Боровиковський, А. Матлинський, С. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, О. Шпигоцький та ін.) своїми художніми творами доводили, що ця мова за своїм словниковим запасом та музикальністю є однією з найкращих серед слов'янських, що вона потребує граматичного опрацювання та вільного розвитку [4]. «В сучасний момент, – писав професор І. І. Срезневський, – здається уже ні для кого і ні для чого доводити, що мова українська... є мова, а не наріччя російської або польської. Багато людей упевнені, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською в великому достатку слів і виразів, польською у живописності, сербською в приємності» [202, с. 135].

В умовах великодержавної реакції такий висновок І. І. Срезневського був справжнім науковим подвигом [203] і поруч з працями О. М. Бодянського і М. О. Максимовича відігравав велике значення не лише для розвитку українського мовознавства та фольклористики, а й для української історіографії [148, с. 166]. Додамо, що визнання рівноправності української мови серед інших слов'янських мов, по

суті, означало визнання рівноправності українського народу в братній сім'ї слов'янських народів.

Нами встановлено, що турбота тогочасної прогресивної громадськості України про збереження та розвиток національної культури знаходила сприятливий ґрунт у наукових помислах М. І. Гулака. Член Кирило-Мефодіївського товариства В. М. Білозерський, розповідаючи про спільне з Гулаком студіювання наукової спадщини минулого, писав: «Ми згодні були, нарешті, в тому, що для достовірності ідей необхідне ґрунтовне пізнання фактів та близьке знайомство з характером народу, з його установами, поезією, звичаями і побутом... Першим і головним кроком до цього – мова досліджуваного народу, і оскільки з незнайомих мов найближчою до нас була українська, то ми й звернулись до вивчення згаданої. З цим поєднувалося вивчення російської історії, і нас зацікавили всі дрібниці її стародавньої частини; ми, так би мовити, занурилися тоді в імена і факти, які багато дечому нас навчили» [107, с. 402].

Як і для всіх кирило-мефодіївців, важливим ідейним та науковим джерелом формування світогляду М. І. Гулака був його глибокий інтерес до усної народної творчості. За умов класового гноблення, національної дискримінації, відсутності друкованого слова та вільного виразу думок історичні події продовжували жити в устах народу: піснях, легендах, переказах, думках та інших усних творах. Народна пам'ять зберігала факти, які свідчили про боротьбу народу проти іноземних загарбників, соціального, національного та релігійного гніту, про ватажків цієї боротьби, народних героїв, умови життя трудящих мас тощо.

М. І. Гулак, слідом за І. І. Срезневським, О. М. Бодянським, М. О. Максимовичем, розумів, що без вивчення фольклору важко, а то й зовсім неможливо, зрозуміти багато питань історії, етнографії, літератури та філології. М. І. Костомаров на допиті заявив, що М. І. Гулак з особливою жагою взявся за вивчення української народної поезії, побуту, звичаїв, любив і знав усну творчість своєї Вітчизни. Крім цього, досліджував пісні інших слов'янських країн, зокрема сербського народу [149, с. 92-93].

Ці та інші факти свідчать про те, що усні твори наклали глибокий відбиток на творчу спадщину Гулака та її ідейне спрямування.

Звернення М. І. Гулака до усних творів, фольклору як до одного із джерел історичних знань і широке використання їх у своїх працях було вже тоді явищем прогресивним, обґрунтованим філософськими поглядами німецького вченого З. Гердера, не втратило свого значення й до цього часу.

2.3. М. І. Гулак – вчений-енциклопедист

Однією із найбільших особливостей наукової спадщини М. І. Гулака є енциклопедизм його наукових інтересів, широка обізнаність не тільки з історичними, літературознавчими, юридичними, лінгвістичними джерелами слов'янських країн, Стародавньої Греції та Риму, сучасної йому Європи, а також побуту і культури народів Кавказу, Персії, Туркестану, Афганістану, природничих наук [121, с. 84-90].

Гулакознавці неодноразово відзначали ґрунтовне знання Гулаком мов¹. Зокрема, він вільно володів німецькою, англійською, французькою, українською, російською, польською, чеською, сербською, грецькою та латинською мовами. У кавказький період свого життя, як свідчить азербайджанський вчений І. К. Єніколопов, М. І. Гулак досконало оволодів азербайджанською, грузинською та перською мовами [85, с. 519]. Опанувавши мови народів Кавказу, Микола Іванович разом зі своїм двоюрідним братом О. О. Навроцьким² поринув у вивчення пам'яток старовини кавказьких народів, їх історії та літератури.

Його, зокрема, глибоко захопила славетна поема Руставелі «Витязь в тигровій шкурі», якій М. І. Гулак у 1884 р. присвятив одне із

¹ Дипломну роботу «Про права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському законах» М. І. Гулак написав німецькою мовою. Працю «Про розв'язання трансцендентних рівнянь» – французькою, «Чеська матиця – С» – грузинською. Про володіння М. І. Гулаком мовами див.: [69, с. 83; 149, с. 24, 37, 55; 160, с. 270-271; 186, с. 53-54; 206, с. 152].

² Навроцький О. О. (1823–1892) – послідовник ідей Т. Г. Шевченка та М. І. Гулака в Кирило-Мефодіївському товаристві. Після заслання до В'ятки служив у Єлабузі, Курську, Петербурзі, а в 1885 р. переїхав до Закавказзя, де й прожив в Темір-Хан-Шурі (нині – Буйнакськ) та в Єревані близько трьох десятиріч. Тут Навроцький дуже багато перекладав (переважно античних, західноєвропейських, російських класиків), цікавився літературою та фольклором народів Кавказу [87; 165, с. 82-85; 166, с. 73-78; 207].

своїх досліджень і в якому він продемонстрував блискуче знання історії грузинського народу, його стародавньої культури та побуту [173-174].

Як уже зазначалося, кавказькі наукові студії зблизили М. І. Гулака з такими славними синами грузинського народу, поетами-борцями за соціальне і національне визволення, як Акакій Церетелі та Ілля Чавчавадзе, а також видатним грузинським педагогом Яковом Гогебашвілі [173, с. 41]. Та інакше не могло бути. Вони належали до одного кола культурних діячів, друкувалися в тих самих виданнях, порушували одні й ті ж наукові, літературні та педагогічні проблеми. До речі, газети «Дроеба» та «Иберия», в яких співробітничали А. Церетелі та І. Чавчавадзе, неодноразово позитивно відгукувались на наукову та культурну діяльність М. Гулака в Грузії [173, с. 37]. Немає потреби доводити, що спілкування з ними позначалось на науковому доробку вченого.

Вийшовши у відставку та переселившись до м. Єлизаветполя (нині – м. Гендже, Азербайджан), Гулак взявся за вивчення історії азербайджанської літератури. Знання азербайджанської та перської мов допомогло йому глибоко ознайомитись з поемами Фізулі «Лейлі і Меджнун», Нізамі «Іскандернаме», доробками таких діячів азербайджанської літератури, як Вагіфа, Закіра, Ахундова, Ашиг Пері, Берже [85, с. 519]. Останньому Гулак присвятив наукову розвідку «Адольф Петрович Берже» [37], в якій з прогресивних позицій висловив судження з багатьох проблем азербайджанського літературознавства [1]. Азербайджанський вчений, дослідник діяльності М. І. Гулака на Закавказзі І. К. Єніколопов зауважує, що «чуйне ставлення цієї гуманної людини до народів Закавказзя знайшло тоді гарячий відгук в їх серцях» [85, с. 520].

М. І. Гулак був глибоко обізнаний з працями зарубіжних діячів науки та культури. Цьому сприяло те, що для М. І. Гулака, як уже зазначалося, по суті, не існувало мовного бар'єру. Один із очевидців розповідає, що «маленька бідна кімната» М. І. Гулака була «завалена книгами чи не на всіх мовах народів земної кулі» [74, с. 83]. У молоді роки він ретельно студіював документи, літописи, історію, юриспруденцію не тільки Росії та України, а й Стародавньої Греції і Риму, Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Франції, Австрії, Пруссії та інших країн Європи [107, с. 207-208].

Думаємо, що причини інтересу до історії слов'янських країн слід шукати не тільки у суспільних закономірностях їхнього культурного розвитку, а й в тому, що народи згаданих вище країн, як і український, терпіли важкий соціальний і національний гніт. Територія Польщі, наприклад, була поділена між Росією, Австрією та Пруссією; Болгарія, Сербія і Чорногорія несли на своїх плечах багатовіковий гніт з боку султанської Туреччини; Чехія і Словаччина були придушені австрійською монархією. В епоху кризи феодално-кріпосницької системи і визрівання капіталістичних відносин, в епоху формування буржуазних націй слов'янські народи почали все більше надавати визвольному рухові не тільки соціальне, а й національне забарвлення.

У Чехії та Словаччині поборниками національного визволення, вільного розвитку культур слов'янських народів та ідей їх зближення виступали П. Шафарик, Й. Добровський, Й. Юнгман, В. Ганка, Я. Коллар, Ф. Палацький, Ф. Челаковський; у Польщі – А. Міцкевич, Й. Словацький, Е. Дембовський, П. Сцегенний; у Сербії – В. Караджич та ін. [167, с. 92-93]. Задля забезпечення національного відродження свого народу багато з них, за висловом К. Маркса і Ф. Енгельса, «починають виступати за об'єднання всіх слов'янських народностей в Європі» [146]. Подібні думки хвилювали у першій половині ХІХ ст. і багатьох російських та українських представників визвольного руху.

Найбільш пильно М. І. Гулак стежив за розвитком визвольних ідей у Польщі. Вчені засвідчують, що там цей рух набував тоді гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської. Факти свідчать, що М. І. Гулак та його друзі були добре обізнані з польським повстанням 1830–1831 рр., діяльністю польських революційних таємних організацій в Україні, Галицьким і Краківським повстаннями 1846 р. та боротьбою течій у польському національно-визвольному русі 40-х рр. [149, с. 18, 42, 58, 137].

Провокатор О. Петров доносив, що М. І. Гулак думав про учасників польського революційного руху як про людей, «які скоріше всього могли бути його помічниками» [149, с. 12]. І це зрозуміло. Польський і український народи єдали довгі роки спільного історичного життя та майже однакове становище в складі російської імперії. Особливо високо він цінував та використовував у своїх працях твори

А. Міцкевича. Зокрема, його революційна праця «Книги польського народу і польського пілігримства» послужила літературною формою для написання М. І. Гулаком політичної програми Товариства – «Книги буття українського народу» [90, с. 7-12, 87-91].

Встановлено, що побратими Гулака по Товариству не тільки знали і зберігали в себе твори А. Міцкевича [111], а й прагнули встановити з ним особисті зв'язки. Т. Г. Шевченко, наприклад, через М. І. Савича передав А. Міцкевичу свою поему «Кавказ» [149, с. 58].

Близькі до М. І. Гулака П. О. Куліш та В. М. Білозерський, прямуючи за кордон, планували поглибити свої знання в галузі славістики, літературознавства та встановити особисті стосунки з тими діячами, які виступали за вільний розвиток слов'янських народів. Гулак та його друзі дали високу оцінку громадській, науковій та літературній діяльності П. Шафарика, В. Ганки, В. Караджича, Я. Коллара та інших діячів слов'янського руху [219, с. 263-275]. У поемі «Єретик» (1845) Т. Г. Шевченко славив П. Шафарика, наприклад, за те, що він у своїх працях проповідував ідею дружби слов'янських народів та боротьбу за їхній вільний розвиток.

Як свідчать листи, М. І. Гулак цінував В. Ганку за самовіддану роботу у справі видавництва пам'яток старовини. В одному з листів до нього він писав, що діяльність В. Ганки проливає «нове світло на стародавній юридичний побут всього слов'янського світу» [133]. У своїх працях М. І. Гулак використовував факти із західнослов'янської міфології, народних пісень та легенд, історичних літописів та стародавнього права, найновіших досягнень в галузі літератури та історичної науки. Зокрема, у своїх листах та працях він часто посилається на польські літописи (Грондського, Коховського), Закони Владислава, Сербське, Богемське та Моравське законодавства, Чеське та Мазовецьке право, праці Добнера, Мацієвського та багато інших джерел [24, с. 25-44].

Кирило-мефодіївець В. М. Білозерський свідчив, що в М. І. Гулака та М. І. Костомарова захоплення слов'янщиною було підпорядковане політичній меті – піднесенню об'єднавчого руху у слов'янських народів [149, с. 91]. У листі до В. Ганки М. І. Гулак писав: «Присвятивши себе дослідженню вітчизняних законів, я не міг не переконатися в тому, що тільки ґрунтовне вивчення законів і побуту всіх гілок великого слов'янського племені доведуть мене до бажаних

результатів [132]. Ці «бажані результати» полягали в тому, щоб, за влучним висловом В. М. Білозерського, виховувати у слов'янських народів ненависть до «кріпацтва, яке ніде не проявляється в такому вигляді як на Україні» та почуття «потреби братського єднання» [149, с. 91]. На підставі згаданих вище джерел М. І. Гулак у 1845 р. підготував дисертаційне дослідження «Юридичний побут поморських слов'ян», в якому зачепив чимало історичних та юридичних проблем, що мали гостре політичне спрямування і стали предметом серйозних розмов під час слідства [149, с. 28].

Микола Іванович з пошаною відзначав вклад різних народів у скарбницю світової культури. Т. Г. Шевченко вчив своїх земляків «не цураючись» свого «чужому навчатися», брати все те краще, що створено і створюється людством, і знайомити з ним свій народ.

Слід відзначити й ґрунтовну обізнаність М. І. Гулака з історією, літературою та станом юридичної науки в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, народів Західної Європи та Близького Сходу. Під час перебування в Дерпті та Києві він постійно працював над творами Арістофана, Евріпіда, Софокла, Горація, Овідія, Гесіода, Піндара, Вергілія, Платона, Гомера, Плутарха, Плавта, Тацита (в оригіналах), Біблією Лютера, працями Фільдінга (англійською мовою) Савінї, Мюлебруха, Вальтера з питань римського права, Грімма (німецькою мовою), Мацейовського (польською мовою), римського історика Нібура, творами Аріостами, Боярдо, Данте, Шекспіра (в оригіналі), Осіани (англійською мовою), а також книгами з ботаніки, фізики, математики, мовознавства, інших галузей наук [147, с. 153].

Характеризуючи опрацьовані М. І. Гулаком наукові джерела, дослідники С. Б. Кримський та М. І. Кратко додають, що він глибоко вивчав праці з математичного аналізу професора Лангранджа, французького математика Луаньо, російського математичного класика М. І. Лобачевського, критика неевклідової геометрії Цінгераба Бертрана, відомого в ті часи російського математика Рімана та ін. [121, с. 87].

На підставі опрацювання цих та багатьох інших джерел М. І. Гулак ще в студентські роки, як уже зазначалося, підготував німецькою мовою своє перше дослідження про права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському законах, яке було схвально оцінене вченою радою Дерптського університету і яке дало

підставу отримати йому диплом кандидата [83], а також опублікувати близько 40 наукових праць.

За проханням Миколи Івановича чимало з названих праць Костомаров надіслав йому до Шліссельбургу, де він продовжував працювати над ними та виконувати переклади окремих з них на російську мову. Зокрема, в кінці 1849 р. зі Шліссельбурзької фортеці М. І. Гулак відправив батькам свій переклад Евріпіда [145, с. 25-27].

Варто відзначити, що над перекладами творів з іноземної мови на мови народів Росії М. І. Гулак працював усе своє життя. Микола Іванович пильно стежив за тим, що нового публікувалося в Росії та за кордоном у галузі історії, юриспруденції та літератури. Після арешту на київській квартирі з його власної бібліотеки залишилися: «Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи археографической экспедицией Императорской Академии наук» (1836–1838, Т. 1-4); «Акты юридические или собранные среди старинного делопроизводства» (1838); «Полное собрание русских летописей»; «Русские достопримечательности»; «Руська правда» (пам'ятка Київської Русі XI ст.); «Корпус громадянського права стародавнього Риму» (опубліковано у XVI ст. Діонісієм Готофредом); «Система права пандекти» німецького юриста А.-Ф. Тібаута; «Система сучасного римського права» німецького юриста Ф.-К. Савіні; «Історія римського права до Юстиніана» професора римського права Німеччини Фердинанда Вальтера; «Історії Польщі» (1750, у 5-ти томах) французького історика П. М. Саліньяна; «Історія Чехів» чеського вченого Геннадія Добнера; «Історія слов'янського законодавства» польського історика Вацлава-Олександра Мацейовського; «Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты» болгарського історика-славіста Ю. І. Венеліна та багато інших [107, с. 207-208].

Чимало з цих перекладів використовувалось ним у наукових працях або рецензувалося. Так, наприклад, грузинська газета «Кавказ» неодноразово друкувала його грузинські рецензії на німецькі переклади Артуром Лейстом творів кількох грузинських поетів та «Витязя в Барсовой шкуре» (1891), працю віденського професора Ф. Альтера «О грузинской литературе» (1882), книгу Ф. Ленормана «Пособие по древней истории Востока до Персидских войн» (1879) тощо.

РОЗДІЛ III

ІДЕЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. І. ГУЛАКА

3.1. Роль М. І. Гулака

у створенні таємної політичної організації в Україні – Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847)

Питання про ідейно-філософські основи творчості М. І. Гулака не нове. Вагому роль у його вирішенні відіграли історики Г. І. Марахов [144, с. 136], Г. Я. Сергієнко [196, с. 204], філософи С. В. Кримський та М. І. Кратко [121, с. 84-90], гулакознавці П. С. Гончарук [39, с. 112], В. І. Семевський [186, с. 37-55] та інші.

Згадані автори одноставно підкреслюють, що на ідеології М. І. Гулака позначилася епоха 40–50-х рр. XIX ст., яка характеризувалася, як уже зазначалося, подальшим розкладом феодально-кріпосницької системи господарства, поступовим розвитком буржуазних відносин, посиленням боротьби народних мас проти соціального і національного гніту, появою паростків революційно-демократичного руху.

Лідером цього руху в Україні став поет, революціонер-демократ, громадський діяч Т. Г. Шевченко. У своїй творчості він нищівно таврував монархічний деспотизм, його феодально-кріпосницьку систему, кликав народ до повстання, виступив палким проповідником єднання народів в їхній боротьбі проти мерзот існуючого ладу [30, с. 231].

Вченими, особливо істориками, філософами та літературознавцями, доведено, що ідеї Т. Г. Шевченка, його заклики до революційної боротьби знаходили відгук серед широкого кола прогресивної інтелігенції тогочасної Росії (особливо української молоді), сприяли її згуртуванню та пробудженню волелюбних думок, прагненню до антиурядової діяльності [161, с. 399].

Це відчували на собі і не раз засвідчували сучасники Т. Г. Шевченка, особливо учасники Кирило-Мефодіївського товариства (про це частково вже йшлося в розділі II). Додамо ще кілька фактів. Зокрема, П. О. Куліш у «Спогадах» про співзасновника Товариства, одного із найближчих соратників М. І. Гулака, Миколу Івановича Костомарова

писав, наприклад, що в 40-і рр. ХІХ ст. київська молодь такі твори Т. Г. Шевченка, як «Сон», «Кавказ», знала напам'ять [122, с. 67].

Один із наймолодших членів Товариства Г. Л. Андрузький в одному з присвячених Т. Г. Шевченку віршів «Скажи мені батьку» розповідав, що коли вони зустрічалися з українським Кобзарем, їм «вірилося в судьбину», вселялася певність, що «колись слава, воля навіда Вкраїну» [22, с. 77].

У листуванні з М. І. Гулаком кирило-мефодіївець В. М. Білозерський справедливо зазначав, що в особі Т. Г. Шевченка вони мали «геніальну людину, тому що тільки геній через одне глибоке відчуття здатний передбачати і потреби народу і навіть цілого віку, – до чого не приведе ні наука, ні знання, без огню поетичного...» [130, с. 52]. Ці та інші факти свідчать, що гнівні, сміливі і революційні за своїм змістом твори Великого Кобзаря надихали тогочасну прогресивну громадськість на боротьбу, вказували шлях, яким їй треба йти, щоб домогтися щасливого життя в майбутньому.

Політико-революційний вплив Т. Г. Шевченка, особливо на опозиційно налаштовану молодь, помітили навіть слідчі органи. Зокрема, в журналі, що вівся під час слідства кирило-мефодіївців, жандармський чиновник для царя зробив такий запис: «Шевченко утверждает, что Костомаров, Кулиш, Белозерский уважали его потому, что нравились его стихотворения. Но из писем всех этих лиц видно, что уважение их превосходило меру достоинства стихов его. Без сомнения, не стихи Шевченко нравились молодым людям, замышлявшим народный переворот, но его наглые и буйные, возмутительные мысли¹, по которым они могли считать его важным для себя орудием при распространении идей своих» [107, с. 35-69].

Розпад кріпосницької системи в країні, особливо в 40–50-х рр. ХІХ ст., загострював класові протиріччя. В ці часи різко зросла кількість селянських заворушень, жорстокою ставала розправа царизму з непокірними. Зростання селянського руху викликало серед передової

¹ Царські чиновники, як і тогочасна реакційна критика, всіма засобами намагалися принизити художню вартість поезій Шевченка, віднести їх до розряду «несерйозних», «мужицьких» писань, які ніби не варті уваги освіченої публіки. Ця лють до поета особливо яскраво проявляється в жандармських записках [107, с. 35-69].

інтелігенції країни активізацію антикріпосницьких і антицарських настроїв, появу таємних товариств і розвиток революційно-демократичної ідеології. Схвальний відгук у настроях української революційно-демократичної молоді знайшли польське повстання 1830–1831 рр., діяльність таємних товариств «Молода Польща» (1835), «Співдружність польського народу» (1835), польське паризьке «Літературне товариство» (1832), активна діяльність автора драми «Дзяди» та «Книги народу польського і польського пілігримства» (1832) Адама Міцкевича та інших чинників [143].

Під впливом згаданих вище обставин, революційно-політичної діяльності Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, М. І. Костомарова, роботи літературного гуртка «Київська молода»¹, що сприяв зближенню прогресивно налаштованої київської інтелігенції, в середині 40-х рр. XIX ст. у Києві склалися сприятливі умови для утворення таємної політичної організації з широкою соціально-політичною програмою – Кирило-Мефодіївського товариства (1846) [198, с. 47], яка ставила своїм завданням втілити в життя революційно-демократичні перетворення суспільства.

Слідча справа дає відомості про 12 членів Товариства: Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, М. І. Костомарова, В. М. Білозерського, П. О. Куліша, О. В. Марковича, Г. Л. Андрузького, О. О. Навроцького, М. І. Савича, О. Д. Тулуба, Д. П. Пильчикова та І. Я. Посяду. Окремі автори, посиляючись на свідчення біографа Т. Г. Шевченка О. Я. Кониського [109, с. 227], вважають, що насправді їх було значно більше. І. Д. Назаренко, наприклад, повідомляв, що «до початку січня 1847 р. воно (Кирило-Мефодіївське товариство) налічувало у своїх лавах близько 100 чоловік» [161, с. 186]. Г. Я. Сергієнко встановив, що з кирило-мефодіївцями так чи інакше мали справи 26 професорів та викладачів навчальних закладів, 26 чиновників, художників, артистів, видавців, лікарів, юристів, 6 офіцерів, 24 поміщики або члени їх сімей, 11 студентів [195, с. 259].

¹ Гурток виник на початку 40-х років XIX ст. Організаторами та активними його діячами були ректор Київського університету М. О. Максимович та вчитель, відомий вже в ті роки як письменник та фольклорист П. О. Куліш. Згодом до гуртка ввійшли М. І. Костомаров, М. І. Гулак, В. М. Білозерський, чимало вчителів, студентів та дрібних урядовців. В центрі уваги гуртка були дискусії про шлях розвитку української мови та літератури, зближення культур слов'янських народів.

Вчені одноставно дійшли висновку, що утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства були важливою віхою в історії українського народу [10; 15, с. 238; 66, с. 117; 90, с. 167; 185]. Автор однієї із фундаментальних монографій про Товариство, московський історик П. А. Зайончковський, наприклад, вважав, що ідеологія згаданої політичної організації «відповідала в тодішніх умовах соціально-економічного розвитку передреформеної України об'єктивним насущним потребам розвитку матеріального життя народу» [90, с. 147].

І. Д. Назаренко переконливо доводить, що «у Кирило-Мефодіївському товаристві на чолі з Т. Г. Шевченком склався революційно-демократичний напрям, що утвердив міцні основи критичного реалізму в літературі і мистецтві, відіграв величезну роль у розвитку класової і національної свідомості трудящих мас України» [161, с. 213].

Г. Я. Сергієнко на підставі аналізу широкого кола джерел дійшов, на наш погляд, єдино правильного висновку, що ідеали кирило-мефодіївців «протистояли офіціальній ідеології самодержавства», що «історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства полягало в позитивній революційній та просвітительській роботі, у впливі на формування нового покоління борців» [195, с. 259]. На додаток до зазначеного вище підкреслимо, що кирило-мефодіївці були предтечею боротьби українського демократії за відтворення власної державності, за реформування Росії на новій демократичній основі, творцями концепції єднання слов'янських народів у боротьбі за соціалістичні ідеали, здобуття всіма народами прав на розвиток власних культур.

Як уже зазначалося, ідея створення Товариства, розробка ідеалів його програмних документів належала М. І. Гулаку. Один із лідерів Товариства М. І. Костомаров на слідстві зізнався, що саме М. І. Гулаку належить пропозиція «коло людей, що займаються слов'янством» «назвати товариством» [149, с. 55]. «Гулак почав думати про те, – свідчив він, – щоб установити певні правила, на що я відповів, що це легковажність... Ця думка про Товариство переросла в нього в цілковиту напівбезтямність; він сам не усвідомлював ні правил, ні цілей, до яких прагнув, а подався то в літературу, то в політику, дивлячись по тому, яка книга на нього діяла» [149, с. 55].

В іншому місці протоколу М. І. Костомаров зробив ще й такий запис: «В квітні і в травні 1846 року в його (М. І. Гулака) голові почала

спадати думка: запозичений ним від мене перстень з іменем Кирила і Мефодія зробити девізом якого-небудь товариства, не усвідомлюючи, досконало якого..., а я дивився на це як на легковажність, результат того, що він начитався про різні товариства і рицарські ордени і мав властивість на деякий час приймати близько до душі все, про що вичитував» [149, с. 45]. 17 травня 1847 р. М. І. Гулак підтвердив коменданту С.-Петербурзької фортеці генералу Скобелеву, що в кінці 1846 р. він створив і написав статут і програму Товариства і готовий понести за це відповідну кару [206, с. 148-149].

Думаємо, що дослідники діяльності Кирило-Мефодіївського товариства С. С. Дрейзен [80, с. 86], Г. Я. Сергієнко [190, с. 86-87], В. А. Дьяков [82, с. 175], Г. І. Марахов [145, с. 44-46] мають рацію, визнаючи авторство статуту та програми Товариства за М. І. Гулаком.

Провокатор О. Петров доносив, що квартира М. І. Гулака, по суті, була перетворена на своєрідний штаб Товариства. «У Гулака в особенности, – доносив він, – всегда собиралось общество, в котором постоянными присутствующими лицами были Костомаров и Навроцкий. Как только вышеупомянутые лица собирались, то тотчас начинали разговор касательно приведеный в исполнение их общего намерения» [149, с. 113].

Аналіз надісланих до М. І. Гулака листів дав нам всі підстави зробити висновок, що Микола Іванович користувався у своїх товаришів заслуженим авторитетом та глибокою повагою. Вони зверталися до нього як до одного з найважливіших та найосвіченіших керівників таємної організації, просили в нього поради, захоплювалися його переконаннями та ідеями. Зокрема, В. М. Білозерський в одному із своїх листів від 14 вересня 1846 р. повідомляв Гулака, що їх спільні розмови глибоко западали в його душу. «Ваші бесіди, – писав він, – настільки яскраві, ваші припущення настільки далекоглядні та благородні, що я багато дещо ладен принести в жертву, щоб хоч би вві сні ясно відчути благодотворні враження вашої бесіди» [131].

Про високий авторитет М. І. Гулака серед прогресивної київської громадськості, особливо серед побратимів по Товариству, свідчить й лист О. В. Марковича від 15 лютого 1846 р., в якому автор щиро зізнається, що у М. І. Гулака він «вчиться любити свою батьківщину, вчиться бути їй корисним» [138, с. 102]. Донощик Петров, оче-

видно, не без підстав говорив, що головною особою під час зібрань кирило-мефодіївців був Гулак [149, с. 146].

Можна було б навести й інші факти, які додатково підтвердили б думку про те, що М. І. Гулак був не тільки ініціатором створення і засновником Кирило-Мефодіївського товариства, а й одним з його ідеологів та натхненників діяльності його учасників [145, с. 39-59].

Отже, це дає нам право стверджувати, що першу таємну політичну організацію в Україні у 1846 р. очолив М. І. Гулак, започаткувавши революційно-демократичний етап у визвольному русі серед українського народу. До слідчих документів ми підходили обережно і критично, оскільки дехто із кирило-мефодіївців, зокрема М. І. Костомаров та П. А. Куліш, робили все, щоб «замести» сліди, виправдати себе, відмежуватися від дійсних фактів. Уважне вивчення комплексу документів дало нам можливість встановити, що жандарми «напали на слід» не якогось там літературно-наукового славістичного гуртка, а таємної політичної організації з чітко визначеним статутом і програмою дій, ініціатором створення якої був М. І. Гулак.

3.2. Оцінка вченим самодержавно-кріпосницької системи управління

Визначаючи ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства, М. І. Гулак неодмінно повинен був висловити своє ставлення до найпекучіших проблем тогочасного суспільно-політичного життя: ролі самодержавної форми управління в історичному розвитку, перспективи кріпосницької системи господарювання, проблем майбутньої державності у слов'янських народів тощо. Глибокий інтерес складає, наприклад, висвітлення поглядів М. І. Гулака на російську самодержавну систему, її царський деспотизм та імперський характер.

Дослідження проблеми дає підстави дійти висновку, що в першій половині XIX ст. про роль самодержавства в історичному розвитку народів Російської імперії, його політичної та економічної системи писали історики всіх шкіл і напрямів.

Історики стверджують, що дворянська історіографія, наприклад, прагнула зобразити справу так, ніби цар, самодержавство і вся його політична система є вершиною божественної, історичної і життєвої

мудрості, єдиною ланкою, яка зможе забезпечити в Росії політичний та економічний прогрес, повести народи Росії шляхом процвітання і благоденства. Дворянські історики прагнули довести, що існування Росії без царя – немислиме. Зокрема, завзятий захисник монархії, ідеолог реакційного дворянства М. М. Карамзін писав, що «самодержавство заснувало і воскресило Росію: із зміною її державного устрою – вона гинула і повинна загинути» [105]. Основна ідея його дванадцятитомної праці «История государства Российского» (1816–1829) полягала в тому, щоб довести, що Росія як в минулому, так і тепер трималась, тримається і буде триматися на самодержавстві. Історична концепція М. М. Карамзіна стала офіційною концепцією, яку підтримував уряд. Із неї черпали свої ідеї такі історики, як М. П. Погодін, М. Г. Устрялов, К. Д. Кавелін тощо [106].

Однодумець М. М. Карамзіна К. Д. Кавелін, поділяючи його монархічні погляди, писав, що ніби в мужицькій, патріархальній Росії самодержавство є щасливою формою державного благоденства. Звідси він робить висновок, що, крім сильної монархічної влади, іншої влади в Росії бути не може [112, с. 745-746].

Вірнопідданські настрої поділяло багато тогочасних українських істориків. Зокрема, засновник Харківського університету В. Н. Карамзін у своїх працях писав, що в Росії цар і його сановники «з факелом в руці завжди йдуть попереду» [104, с. 34]. Навіть М. О. Максимович, людина, яка відіграла виняткову роль у формуванні історичних поглядів М. І. Гулака, покійно схилив голову перед могутністю царів, вважав, що «під державою Миколи I Росія пізнала всю повноту внутрішньої і зовнішньої величі» [141].

Аналіз документів свідчить, що М. І. Гулак подібних сентенцій не поділяв. З властивою для нього послідовністю та юридично обґрунтовуючи, він переконував своїх друзів, що монархізм та вся його самодержавна система є гальмом історичного розвитку, що саме вони лежать в основі тієї відсталості та злиденності, яка спостерігалась в 40-х рр. XIX ст. не тільки в Росії, а й у всіх просякнутих монархізмом державах. І не без підстав жандармські чиновники в журналі щодо ведення слідства писали, «що Гулак і особи, що листувалися з ним, виношують ворожий нашому уряду спосіб мислення; що вони Мало-росію і всі слов'янські племена хибно уявляють собі в пригніченому і

самому злиденному становищі, висловлюють полум'яне бажання позбавити особливо Малоросію від цього становища і навіть натякають на якесь товариство, називаючи згадане християнським» [107, с. 33].

Без сумніву, значну роль у формуванні антимонархічних настроїв у М. І. Гулака відіграв Т. Г. Шевченко. Він напам'ятав знав його антицарські революційні поеми «Сон» та «Кавказ», а також неодноразово слухав виступи Кобзаря, коли той на одному з вечірніх зібрань на квартирі Гулака, як свідчить Г. Л. Андрузький, «називав падлюками всіх монархістів» [149, с. 40].

У III відділі Г. Л. Андрузький, через свою недосвідченість та молодість, проговорився, «що Гулак був із числа представників слов'янської партії, яка виношувала мету – при возз'єднанні слов'янських племен, запровадити в них устрій за прикладом Сполучених Штатів або нинішньої конституційної Франції, і що Гулак був вільнодумцем» [149, с. 144].

Документи підтверджують, що ідейний керівник Товариства та його послідовники ставили собі за мету розповісти народу правду про царизм, розвіяти в нього ілюзії про те, що ніби цар піклується про скривджений поміщиками люд; показати пригнобленим, що цар і поміщики діють спільно, що виходу треба шукати в перевороті та встановленні народовладдя. О. Петров доносив жандармам, що Гулак з приятелями мав намір «розповісти народу з самого невігідного боку всі розпорядження уряду і викликати цим самим його ненависть, побудити до перевороту; у всіх же взагалі слов'янських племенах, а також і в Малоросії, планувалось встановити народне правління. Все чув від Гулака і Навроцького» [149, с. 112].

Свідчення Петрова підтверджуються змістом положень програмних документів, над створенням яких, як уже зазначалося, чимало працював М. І. Гулак разом зі своїми друзями. Зокрема, у «Книгах буття» записано, що «царі, пани та їх вчені осквернили свободу християнську» (§ 44), що вони, захопивши владу у свої руки, народ «зробили невільниками» (§ 7), що з приходом царів до влади «збільшились на землі горе, злидні та хвороби і лихо, і нещастя» (§ 7) [41].

Уважне вивчення програмних документів засвідчує, що для обґрунтування своїх антицарських положень автори цього документа використовували не тільки факти з історії, а й біблійні матеріали. Зокрема, у «Книгах буття» вони твердили, що царська влада суперечить

не тільки природним правам людського суспільства, а й вимогам Євангелія, в якому зазначається, що «немає іншого царя, крім одного Царя, небесного утішителя»; і якщо «хто скаже сам про себе: я кращий за всіх і умніший за всіх, всі повинні мені підкорятись і називати мене владикою і робити те, що мені прийде в голову, той грішитиме первородним гріхом...», бо «якою б не була розумна людина, а як стане самодержавно панувати, то одуріє» (§ 10) [41].

У зверненнях до російського, польського, українського та інших слов'янських народів революційно настроєна частина Товариства на чолі з Шевченком та Гулаком закликала їх повстати, «проклясти святотатственні імена земного царя і земного пана» і проголосити нове суспільство, в якому не було б «ні царя, ні царевича, ні царівни» (§ 108), а була б «загальна рівність, братство, мир і любов...» [94]. Релігійна оболонка не зменшила політичної гостроти антицарських ідей Гулака та інших творців «Книги буття». В тогочасних умовах антимонархічні ідеї Гулака, якби їм судилося більш тривале життя та активне поширення в народі, могли б стати ефективною ідеологічною зброєю демократичних сил в їхній боротьбі проти самодержавства та його кріпосницької системи.

Піддаючи критиці монархічний спосіб управління державою, М. І. Гулак зробив спробу пояснити причини його виникнення не тільки в Росії, а й в інших слов'янських країнах. Проте в поясненні цього історичного явища він не зумів розкрити матеріалістичних чинників. В одній зі своїх праць («Юридичний побут поморських слов'ян» (1846)) М. І. Гулак, помиляючись, робить спробу довести, що на певному етапі життя стародавні слов'яни, «зблизившись з німцями та греками», перенесли у свій побут побачений там деспотизм, втратили «древню простоту» і стали таким чином на шлях «не властивого для них раніше дикунства» [64, с. 109-110]. До цього, зауважує він, влада князя обумовлювалась юридичною волею. «Народ обирав князя, народ же й мав право прогнати недостойного» [64, с. 122]. Гулак був щиро переконаний в тому, що ніби на посаду князя в давні часи обиралися люди за їх «доброчесність.., мудрість, справедливість та вищий дух» [64, с. 122]. Йому уявлялося, що в давні часи відносини між князем і народом будувалися на родинних патріархальних принципах, тобто князь «по відношенню до всього народу був

тим, ким був владика для роду» [64, с. 126]. «З народом, – писав Гулак, – він (князь) перебував в нероздільному володінні всією землею» [64, с. 126-127].

Гулакова концепція запозичення слов'янською знаттю деспотичного ставлення по відношенню до своїх підлеглих від інших народів знайшла відображення і в політичній програмі Товариства – «Книгах буття українського народу». В одному з параграфів цього документа записано, що монархія, царський деспотизм є «витвором не слов'янського духу, а німецького і татарського» (§ 99). Немає сумніву в тому, що питання про походження князівської влади Микола Іванович трактував з хибних, ідеалістичних позицій. У 40-х рр. ХІХ ст. це трактування, незважаючи на його хибний характер, було небезпечним для царизму, оскільки воно було спрямоване на підрив соціально-політичних основ самодержавства та концепцій його ідеологів.

Гулака та його товаришів хвилювало питання, як бути з царем та його родиною в тому разі, коли відбудеться заворушення і доведеться брати владу у свої руки. Гулак висловлював думку, що по відношенню до царя та його родини варто діяти миролюбиво, «але коли переворот здійсниться і государ не захоче скласти з себе верховної влади, то тоді необхідно буде пожертвувати царською родиною» [149, с. 112]. Висловлені М. І. Гулаком положення викликали жах у слідчих органів і були «важливим викривальним» матеріалом для покарання цього «закоренілого і викритого політичного злочинця» [107, с. 149].

Антицарські погляди Т. Г. Шевченка та М. І. Гулака знайшли відгук у настроях тогочасної студентської молоді та прогресивно настроєної інтелігенції, друзів М. І. Гулака, О. О. Навроцького, М. І. Савича, Г. Л. Андрузького, Д. П. Пильчикова, І. Я. Посяди та ін. [149, с. 8, 35, 38, 112].

Як уже зазначалося, тогочасна дворянська історіографія щосили намагалася обґрунтувати і довести до відома читачів, що існуюча станова структура продиктована історичними умовами і є життєвою необхідністю, що кожний клас перед державою несе свою історичну місію [164]. Згаданий уже ідеолог дворянства М. М. Карамзін твердив, наприклад, що «видимий порядок речей є звичайним явищем протягом усіх віків і не повинен викликати будь-якого незадоволення» [106].

Один із представників так званого державного напрямку в російській історичній науці Б. М. Чичерін навіть в пізніші часи прагнув довести, що ніби кріпосне право є вершиною державної мудрості, що воно в Росії введено для того, щоб зміцнити всі стани [217].

Проповідуючи патріархальну самотність суспільного життя в Росії, не ставили перед собою завдання дати пораду, як усунути соціальний гніт, і консервативні слов'янофіли (О. С. Хом'яков, брати П. В. та І. В. Киреєвські, І. С. та К. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарін та інші). Попередні та сучасні Гулаку українські історики також не порушували цих питань.

Вивчаючи наукову спадщину М. І. Гулака, ми дійшли висновку, що він, всупереч названим вище авторам, негативно поставився до виникнення в історії й кріпосницької системи. Досліджуючи це питання, він доводив, що кріпосництво виникло всупереч природному праву, всупереч тим відносинам, які були колись у наших предків – стародавніх слов'ян; що поява кріпосництва пов'язана з насильством, гнітом, приниженням людської гідності, породженням навколишньої злиденності.

Кріпацтво є не що інше, як пише М. І. Гулак в одному зі своїх листів до О. В. Марковича від 5 лютого 1846 р., як поступовий перехід селян «із вільного стану в безумовне рабство», як породження навколишніх «гнітучих картин сучасного ізувірства» [206, с. 142].

М. І. Гулак зробив спробу дослідити історію та природу виникнення кріпосницьких відносин. У праці «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846) М. І. Гулак однозначно твердить, що російське рабство обумовлене приватною власністю, до якої проявили жадібність князі східних слов'ян ще за часів Київської Русі.

Отже, Гулак вірно розумів природу кріпосництва. Його погляди на це найпекучіше і найболючіше питання тогочасної Росії діаметрально протилежні офіціальній концепції про кріпосне право як про «вершину державної мудрості». В уяві Гулака закріпачення селянства відбувалося в обстановці його пограбування, небачених насильств та неперевершених злочинів з боку князів, монархів, урядовців та землевласників.

Жандарми, читаючи працю М. І. Гулака, розпізнали її антикріпосницький характер. На питання: «Чому ви у найденому у вас великому зошиті прагнули показати становище рабів у самому жахливому

вигляді?» – Гулак як людина глибоких переконань та незвичайної мужності відповів: «Я намагався висвітлити становище їх в такому вигляді, в якому воно мені самому уявлялося» [107, с. 132; 149, с. 28].

Як бачимо, однією із складових концепцій М. І. Гулака щодо класових стосунків у Росії є антикріпосницькі погляди, як і погляди близького його серцю поета-революціонера Т. Г. Шевченка. Вони наклали яскравий відбиток на зміст положень програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства: «Книг буття», Статуту, прокламацій. Зокрема, в «Книгах буття» з великою переконливістю доводиться, що російське, українське та польське дворянство обезземлювало селян, вороже ставилось до тих, хто працював на них, довело народні маси до злиднів та темноти (§§ 1, 7, 42, 44, 61).

Антикріпосницька спрямованість поглядів Гулака розбурхувала критичне ставлення до взаємовідносин між панами і селянами багатьох його друзів. Зокрема, член Кирило-Мефодіївського товариства І. Я. Посяда, який не раз відчував потребу в Гулакових порадах [130], в записці до одного з царських сановників з властивою для нього пристрасстю заявляв, що навіть на такій благодатній землі, як українська, народні маси «майже не користуються ніякими її благами», що тут «все вирвано з рук селян нахабними поміщиками» [130, с. 50-51].

Микола Іванович, як і багато його приятелів по Товариству, на нашу думку, чітко усвідомлював той факт, що між царем та державними чиновниками, з одного боку, дворянством та землевласниками – з іншого, існує нерозривний зв'язок, що в них спільні інтереси та спільні наміри. Це яскраво видно не тільки зі змісту праці М. І. Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян», а й політичної програми Кирило-Мефодіївського товариства. Так, наприклад, М. І. Гулак у згаданій вище праці та «Книгах буття» зазначав, що військові походи, війни, рабський торг, передусім, давали достаток князям та його опорі – князівській знаті. Про єдність інтересів князів, царів і монархів та їх знаті, зауважує Гулак, «свідчать договори Олега та Ігоря з греками», організація работоргівлі, так звані ревізії селянства та інші акції [64, с. 110-111]. Ця думка яскраво виражена і в «Книгах буття». Тут записано, що для захисту награбованого майна та земель «лукаві царі відібрали між людьми найсильніших і найпотрібніших для себе і назвали їх панами, а інших зробили невольниками панів» (§7) [41, с. 155].

Отже, висловлені М. І. Гулаком погляди з приводу класових відносин йдуть в одному руслі з ідеями Т. Г. Шевченка, який уперше в українській історіографії звернув увагу читачів на антагонізм, який здавна існує між багатими і бідними, показав ту безодню, яка існує між трудовим народом і його гнобителями, якої б національності вони не були. Як і Кобзар, М. І. Гулак твердив, що кріпосницьке право було вигідним не тільки для російського, а й для українського дворянства, що «своє» дворянство по відношенню до селян було таким лютим, як і російське та польське. Ці погляди поділяли і його друзі. Навіть П. О. Куліш, людина, яка серед приятелів Гулака виділялася особливою обережністю, і він заявляв, що кріпосницьким правом «українські дворяни скористалися... з таким поспіхом, що деякі бідні люди, що обробляли на умовах чиншу землі своїх родичів, опинилися їх кріпаками» [123, с. 164-165].

М. І. Гулак був глибоко переконаний в тому, що «помилки історії» необхідно виправляти, що кріпосне право – це, за висловом організатора іншої тогочасної російської антиурядової політичної організації М. В. Буташевича-Петрашевського, «найважче і найболючіше питання нашого побуту суспільного» [210, с. 438], повинно бути знищене, а ті, хто обробляє землю, повинні бути забезпечені щасливим життям. Відповідно до цих настроїв у програмних документах Товариства записано, що його учасники будуть прагнути «викорінювати рабство і всяке приниження нижчих класів» [204].

У прокламаціях Товариства був кинутий заклик до українського, російського і польського народів, щоб вони скинули з себе «ярмо, що стискало їх плечі», тобто кріпосницьке законодавство, «прокляли святотатственні імена земного царя і земного пана» [96]. Питання про необхідність ліквідації кріпосництва і самодержавства винесено також у програму Товариства – «Книги буття» (§ 108).

Його концепція кріпосного права співзвучна ідеям декабристів. Він одночасно з петрашевцями, вождями тодішнього революційно-демократичного руху В. Г. Белінським, О. І. Герценом, Т. Г. Шевченком будив суспільно-політичну думку, прокладав шлях до розгортання майбутньої революційної боротьби народів Росії і всього слов'янського світу за своє соціальне визволення, розхитував концепції тих істориків, які захищали феодально-кріпосницьку систему.

Досліджуючи концепційні установки М. І. Гулака, ми дійшли висновку, що було б неправильно думати, ніби М. І. Гулак в 40-х рр. XIX ст. та в пізніші часи завжди вірно усвідомлював характер класових відносин і вмів пояснити історію їх виникнення. Документи свідчать, наприклад, що М. І. Гулаку була властива ідеалізація побуту у слов'янських племен та перебільшення патріархальних засад у їхньому соціально-економічному та політичному житті.

Шукаючи відповіді на питання – де ж, все-таки, взялося класове гноблення не тільки в Росії та в Україні, а й в інших слов'янських країнах, М. І. Гулак, як уже зазначалося, створив хибну концепцію про запозичення слов'янами цього явища в інших, неслов'янських племен, зокрема, в німецьких, в яких, як він пише, «вже з повідомлень Тацита бачимо, що раби їх не мали нічого спільного з слов'янською челяддю і були справжніми чиншовиками...» [64, с. 111–112].

Непевні та хибні думки проникли також на сторінки політичної програми «Книг буття». Зокрема, в одному з пунктів записано, що «тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець, тим і урядники у його німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перевертаються або в німця, або в француза, а істинний слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятує одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось» (§99) [41, с. 168].

Безсумнівно, що заяви та висновки подібного роду давно втратили наукову та політичну значимість. Однак, у 40-і рр. XIX ст. згадане вище трактування щодо походження самодержавства, кріпосництва, дворянства й інших станів носило гостре антицарське та антипоміщицьке спрямування, оскільки воно підривало офіційну концепцію про вічність та непорушність існуючої системи, а отже, слугувало справі боротьби пригноблених проти гнобителів.

Програмні документи, праці вченого, його листи дають можливість торкнутися питання про погляди М. І. Гулака на роль народних мас в історії. Важливість цього питання криється в тому, що тогочасна дворянська історіографія робила все для того, щоб затушувати історичну дійсність, представити читачам справу так, ніби рушієм суспільного розвитку є цар, полководці, історичні діячі; що ніби вони, спираючись на політично зріле дворянство, ведуть суспільство

вперед, забезпечують йому шлях до прогресу. Так, наприклад, плугатар тогочасної історичної науки так званого офіційного напрямку М. І. Устрялов повчав вчених, що в зображенні історичних подій монархи повинні стояти на першому плані картини минулого [209, с. 11]. Як і М. І. Устрялов, недооцінювали роль народних мас в історії такі відомі на той час історики, як М. О. Корф, Д. П. Бутурлін, О. І. Михайловський-Данилевський та ін. Вони не допускали й думки про можливість участі народних мас у політичному житті країни.

К. Д. Кавелін навіть в пізніші часи прагнув довести, що «народні маси у нас ще не сформувались, не осіли; вони в періоді формування. Це якась етнографічна протоплазма, калузьке тісто» [112, с. 745-746]. Кавелін не раз висловлювався, що всякі конституційні вимоги для Росії є «мріями» і «химерою». Підтримуючи К. Д. Кавеліна, представник державного напрямку в російській історіографії Б. М. Чичерін висловився, що ні російський народ зокрема, ні слов'яни взагалі не здатні до політичної свободи. «Слов'яни здавна, – писав він, – відомі були невмінням жити в мирі між собою». Тут же Чичерін зауважував, що великою заслугою російського народу є те, що він готовий пожертвувати всім для царя [217, с. 360-361].

Провідний ідеолог історичної науки офіційного напрямку, співавтор славнозвісної «теорії офіційної народності» М. П. Погодін у своїх працях не раз відмічав пасивність, безумовну покірність і байдужість народних мас, їх вірність і відданість монархії та негативне ставлення до всяких нововведень [164, с. 320]. Через призму самодержавства розглядали питання про роль народних мас в історії російські слов'янофіли. Народним масам в історії вони відводили лише дорадчу функцію [164, с. 327-328].

Усупереч концепціям дворянських істориків М. І. Гулак на підставі вивчення багатьох вітчизняних та зарубіжних історичних пам'яток дійшов висновку, що народні маси, тобто «нижчі стани», «раби невольники, колони, кріпаки, піддані» на своїх плечах завжди несли найважчий тягар боротьби проти іноземних загарбників, проявляли героїзм та велику суспільну силу на найкрутіших поворотах історії. На формуванні цієї думки Гулака помітний особливий вплив ідей Т. Г. Шевченка, який саме тоді виступив з гострою критикою тих істориків і письменників, що предметом своїх історичних досліджень

зробили царів, полководців, історичних осіб і зовсім забули про народні маси.

Заглиблюючись в суть історичних процесів, М. І. Гулак дійшов висновку, що пригноблені класи повинні стати головним предметом для створення наукових праць історика, оскільки вони є основними виробниками матеріальних цінностей, що вивчення життя і діяльності пригноблених мас, цих принижених і скривджених трударів, є одним із найактуальніших і найважливіших питань сучасності.

Яскраво ця думка висловлена М. І. Гулаком у листі до чеського вченого-славіста В. Ганки (1846). «До цих пір, – писав він, – я переважну увагу звертав на правомірні відносини нижчих станів, як в Росії, так і в інших слов'ян, а саме: на рабів, невольників, холопів, кріпаків, підданих та ін., як на предмет, який по важливості і актуальності своїй краще, ніж інший, заслуговував уважного вивчення. Чим далі я просовуюся, тим відчутнішою для мене стає нехватка в джерелах, особливо в західнослов'янських...» [133].

Аналіз праць М.І. Гулака підтверджує висвітлені ним думки у листі до В. Ганки. В основу його рукопису про стародавнє слов'янство «Юридичний побут поморських слов'ян» (1846), програмного документа «Книга буття українського народу» (1846), праці з історії англо-російських взаємовідносин щодо країн Ірану, Герату, Афганістану, Туркменії та інших країн «Герат и Англия» (1880), літературознавчого дослідження «О «Барсовой шкуре» Руставели» (1884), розвідки з історії Чехії «Чеська Матиця» (1896) покладено висвітлення побуту простих людей, їх духовного життя, суспільно-економічних взаємовідносин, несправедливостей, які чинили по відношенню до них панівні класи та завойовники.

Поважне ставлення до простого народу М. І. Гулак проніс крізь все своє життя. У працях з питань культури кавказьких народів він не раз висвітлював смуток з того, що російська та українська громадськість ще дуже мало знає про Кавказ, його соціально-економічні, політичні та культурні проблеми, а діячі культури цього краю «ще й досі не заснували щось подібне до Чеської матиці», нерішуче вирішують питання публікації документальних видань з історії рідного краю [58].

Прогресивний літературознавець, публіцист та громадський діяч Грузії П. Й. Умікашвілі (1838–1904) у газеті «Кавказ» 6 листопада

1886 р. висловив Гулаку подяку за те, що він зробив спробу «ознайомити російську громадськість з твором («Витязь в тигровій шкурі»), що є славою і гордістю народу, яскравим відображенням усіх переваг і недоліків грузинського племені» [208, с. 28].

Також поважне ставлення М. І. Гулака до творчого генія простого люду випромінює його праця «Адольф Петрович Берже» (1887). Даючи оцінку багаторічній науковій діяльності на Кавказі етнографа А. П. Берже, азербайджанських поетів Вагіра Ахундова, Ашиг Пері та інших діячів кавказької літератури, М. І. Гулак із захопленням розповідає про поетичну вдачу азербайджанців, особливо жінок його краю. «Я чув, – писав він у праці про А. П. Берже, – від тутешніх мусульман, що в давній час в Карабасі знаходиться маловідома нам Фатмана, яка не уступає у поетичному таланті Ашиг Пері (азербайджанській поетесі) у таланті віршування. Поява серед кавказьких жінок поетес підтверджує те, що в них, не дивлячись на зовнішнє шлюбне, гаремне життя, все ж таки теплиться божа іскра. О, якби ми зуміли надати цій іскрі належну підтримку та розвиток, не відриваючи мусульманську жінку від її віри, від її середовища, який могутній би важіль ми одержали б для сприяння інтелектуального і морального рівня наших мусульманських співвітчизниць» [37, с. 824].

Будучи обізнаним із сучасним та минулим життям народних мас, М. І. Гулак все більше переконувався в тому, що саме там криється та енергія, яка рухає суспільство вперед, народжується волелюбний дух, непримиренність до деспотизму та гноблення. «Тепер від нас самих, від нашої енергії, – зауважував він з приводу твору «Витязь у тигровій шкурі», – залежать наші великі успіхи на шляху прогресу і цивілізації» [49].

Вчений був глибоко переконаним у тому, що народним масам, цим віковичним шукачам щастя, треба розкривати очі на життєву правду, донести до їх серця ідею визволення. «Гулак мені говорив, – доносив О. Петров, – що для міцнішого поширення ідей свободи між слов'янськими племенами необхідно запровадити школи для простого народу, а також писати і видавати твори..., що тільки таким шляхом можна чекати бажаного успіху, якщо не тепер, то, очевидно, в майбутньому поколінні» [149, с. 112].

Саме за таких обставин, на думку Гулака, пригноблені народні маси, доведене до відчаю селянство можуть стати тією матеріальною силою, яка здатна розірвати кріпосницькі пута, збудувати нове, щасливе суспільство. Ця ідея лягла в основу положень «Книг буття» (§§ 108-109), а також звернень до російського, українського та польського народів [93; 94].

Проте М. І. Гулак був представником своєї епохи і в поглядах на ті чи інші питання допускав певні хибні твердження. Зокрема, не варто переоцінювати його демократичних засад. Поряд з радикальними думками у нього зустрічається низка сумнівних висловів щодо суспільних відносин у далеку давнину, особливо в слов'янський період. Вихваляння родових відносин, патріархальщини знижують, на наш погляд, наукову вартість його висновків про слов'янство.

Отже, у своїй творчій спадщині М. І. Гулак, як і О. І. Герцен, М. В. Буташевич-Петрашевський, Т. Г. Шевченко, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. О. Некрасов та інші революційні демократи Росії середини ХІХ ст., виступив з жорсткою критикою самодержавства, його феодально-кріпосницької системи. Він вважав, що ці ганебні явища є головним гальмом суспільного прогресу, й зробив практичні кроки щодо їх ліквідації. Одночасно М. І. Гулак, як і Т. Г. Шевченко, дійшов висновку, що рушійною силою історичного розвитку суспільства є повсякденна праця «простолюдинів», на які він мав намір спиратися у боротьбі з царизмом. Саме в цьому проявився філософський матеріалізм у поглядах М. І. Гулака на класові стосунки в Росії.

3.3. Погляди вченого на проблему самовизначення народів

Малодослідженими є погляди М. І. Гулака на низку проблем, які стосуються самовизначення народів дореволюційної Росії в цілому та слов'янських зокрема.

Актуальність цих питань визначалася тим, що в середині ХІХ ст. та й в пізніші часи царська Росія характеризувалася не тільки жорсткістю самодержавно-кріпосницького гніту, а й посиленням гнобленням неросійських народів. Це обумовило те, що прогресивна громадськість

дожовтневої Росії разом з пригнобленими масами боролася не тільки проти соціального, а й національного гніту.

Джерела засвідчують, що М. І. Гулак та його однодумці під час зібрань не раз висловлювали думку, що в тогочасній Росії, Австрії, Туреччині принижувалася національна гідність багатьох народів. Де-хто з його товаришів, наприклад, особливо гірко вболівав з приводу гноблення багатьох слов'янських народів.

Зокрема, В. М. Білозерський, людина, яку високо цінував М. І. Гулак¹, з якою був у близькій дружбі та листуванні, в одній із своїх записок писав: «Навряд чи є інший народ, який переніс більше мук і утисків від неправильних язичеських основ керівництва, ніж слов'янський народ... Носячи зародок всього прекрасного, всі вони (слов'янські народи) придушуються самодержавним деспотизмом. Ні їх політична самостійність, ні вільний вираз думок і почувань, ні навіть сама мова не знаходить собі покровительства закону, все приречено на переслідування, все придушється особистою самоволею» [107, с. 391-392].

Використовуючи історичні факти, Т. Г. Шевченко на квартирі Гулака не раз висловлював думку, що антинаціональну політику чинить не російський народ, а цар, його сатрапи та поміщики, що вони є справжніми душителями національної свободи, перетворивши Росію в багатонаціональну тюрму. «У нас же й світа, як на те – одна Сибір неісходима, – писав поет. – А тюрм (а люду)... що й лічить! Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!» [219, с. 327]. Саме ці слова українського Кобзаря привернули увагу К. Маркса, і він підкреслив їх в тексті брошури М. Драгоманова «Українська література, переслідувана російським урядом» (1878) [183].

М. І. Гулак, як і український Кобзар, дійшов висновку, що національний гніт терпить не тільки український народ, сином якого він був і любов до якого проніс крізь все життя, не тільки слов'янські, а й народи Кавказу та інші неросійські національності.

¹ В одному із своїх листів до О. В. Марковича від 5 лютого 1846 р. про В. М. Білозерського М. І. Гулак писав: «12-го січня повернувся Василь Михайлович Білозерський. Чимало вечорів ми провели разом; не стану, та й не в спромозі, передати Вам все те прекрасне, що виносила душа із його світлих бесід» [206, с. 142].

Його глибоко обурювало те, що історія України здавна перекручується великодержавними істориками, що царизм недооцінює внесок українського народу в спадщину світової культури і цим самим принижує його творчі досягнення. Він мріяв про той час, коли буде створено об'єктивну працю про Україну, причому мовою цього народу, що підвищить його рівень і авторитет у всесвіті.

В одному з листів до О. В. Марковича від 5 лютого 1846 р. М. І. Гулак пригадує, що під час обговорення цієї проблеми М. І. Костомаров «навіть обіцяв обов'язково написати історію на малоросійському нарідччі, мовою не просто-народною, а самою вишуканою і при цьому простою, а тому й народною; словом, це повинна бути праця, якою буде пишатися не тільки наша література, але й яка займе почесне місце серед кращих творів людського розуму... Що стосується мене, то я не можу не визнати цілковиту справедливість цієї теорії» [206, с. 142-143].

Всі, хто близько знав М. І. Гулака і працював з ним, засвідчують, що М. І. Гулак любив Україну як її вірний син і робив все, щоб його співвітчизники якщо не тепер, то в майбутньому були щасливими. В цьому відношенні Гулак був взірцем для своїх друзів. В одному зі своїх листів від 15 лютого 1846 р. О. В. Маркович підкреслював, що в Миколі Івановичу його вразила «любов сама полум'яна, яку тільки уявляв він, та що там уявляв? І не уявляв ніколи ні в кому до нашої любимої, до нашої жалісливої батьківщини... Та хто, скажіть, хто так любить, або любив Україну? Я люблю сироту, але, Боже мій! Скільки в моїй любові криється егоїзму...» [138, с. 102].

Шанобливе ставлення М. І. Гулака до українського народу ніколи не затьмарювало йому розум, не замикало його у вузьконаціональні рамки. Він з глибокою повагою та чуйністю ставився до російського, польського, грузинського, азербайджанського, вірменського та інших народів, за що справедливо вчені називають Гулака «вірним другом грузинського народу» [97, с. 125], «благороднішим сином України», «просвітителем» [85, с. 518-520], «прогресивною людиною» [80, с. 85].

Одночасно, досліджуючи ці матеріали, ми помітили, що М. І. Гулак проповідував повагу до росіян. Він був щиро переконаний у тому, що згуртування навколо російського народу забезпечить всім національностям прогрес та стійкість до зовнішніх ворогів. Так, наприклад, він гаряче проповідував ідею об'єднання зусиль слов'янських

народів в їхній боротьбі за соціальне і національне визволення і щоб під час цього об'єднання обов'язкову участь брав російський народ, який є «у своїй історії з характером могутнім» [149, с. 92].

У своєму дослідженні «О «Барсовой шкуре» Руставели» М. І. Гулак вітає входження різних народів до складу Росії, оскільки спільне життя з російським народом гарантує безпеку від іноземних вторгнень, подібних ордам татаро-монгол та заподіяних ними спустошень. «І справді, скажімо разом з Руставелі: настали інші, кращі часи! – писав М. І. Гулак. – Тепер уже нічого нам боятися, що дикі орди руйнуватимуть наші храми і міста, забиратимуть цвіт народу у неволю!» [49, с. 27].

Як бачимо, у концепції М. І. Гулака звучить не тільки повага до російського народу як до братнього, а й його далекосяжна політична мудрість, в основі якої лежить правильне розуміння автором переваг єднання народів в їхньому історичному житті.

Згідно зі своїми переконаннями М. І. Гулак робив усе від нього залежне, щоб народи Росії більше знали один про одного, були взаємно ввічливими, обізнаними з пам'ятками історії та культури, що значною мірою сприяло б їх зближенню. Перебуваючи на Кавказі, Микола Іванович доклав чимало зусиль, щоб російська громадськість була ознайомлена з досягненнями грузинської та азербайджанської культур.

З цією метою він виступає з лекціями та доповідями щодо творчості Шота Руставелі, багатьох проблем всесвітньої історії, присвячує грузинській та азербайджанській літературі низку наукових розвідок, досліджує окремі проблеми грузинського мовознавства, перекладає праці закавказьких авторів на російську мову, виховує у своїх учнів любов до рідного краю [160, с. 271], з викладацької кафедри проповідує ідею дружби народів.

Показовою у цьому відношенні є стаття М. І. Гулака «О «Барсовой шкуре» Руставели» (1884), в якій автор виклав мету своєї праці: «... Дозвольте мені вибачитись перед вами, що я, росіянин (!), тут, у Тифлісі, наважуюся говорити про «Барсову шкуру» перед людьми, котрі набагато краще за мене знаються на красі і вартості цієї поеми. Все це я дуже добре знаю, але з-поміж моїх слухачів, гадаю, є чимало людей, котрих занесло сюди з інших кінців Росії і котрі зовсім незнайомі з Грузією, і ось їм, можливо, буде цікаво почути думку європейця, а не уродженця Азії, про цю чудову поему, за яку всі говорять, але яку небагато хто потрудився вивчити в оригіналі» [49, с. 18].

Висловлюючи подяку М. І. Гулаку за його позитивну діяльність на Кавказі, його сучасник, відомий грузинський літератор та прогресивний діяч П. Й. Умікашвілі писав: «Прагнення Гулака ознайомити російську громадськість з таким твором не може не викликати задоволення, пошани і особливого схвалення». Бо «ніщо в такій мірі не позбавляє ґрунту проповідників ворожнечі і ненависті, як взаємне ознайомлення народів» [208].

Концепція М. І. Гулака про необхідність збереження як зіниці ока дружби народів, їх взаємної поваги відповідали настроям великого українського поета Т. Г. Шевченка, який у ті часи у «Псалмах Давидових» писав, що немає нічого «кращого в світі, як укупі жити, з братом добрим добро певне пізнати, не ділити» [219, с. 345]. Відомо, що ця концепція відповідала інтересам і почуттям народів Росії і виховувала в них почуття дружби та солідарності.

У Кирило-Мефодіївському товаристві М. І. Гулак та його друзі мріяли про створення федерації слов'янських штатів, яка б «кожному з слов'янських народів забезпечила власний розвиток при допомозі інших споріднених національностей, щоб всім разом братньою сім'єю прийняти живу участь в рухомій сфері освіти людства» [115].

Для досягнення цієї мети М. І. Гулак та його приятелі думали розгорнути всебічну антиурядову та антипоміщицьку пропаганду серед всіх верств населення [15, с. 91]. Цій справі повинні були прислужитися задуманий ними журнал всіма слов'янськими мовами [149, с. 35-36], видання популярних книжок для народу [149, с. 46, 78], відкриття народних шкіл, підготовка прокламацій для слов'янських народів, популяризація ідей програмних документів, історичних праць, літературних творів тощо [13].

М. І. Гулак та інші члени Товариства особливо вітали тих вітчизняних та зарубіжних вчених і письменників, які своїми працями сприяли розвитку дружби народів, виховували в них почуття інтернаціональної єдності та братства. Зокрема, Т. Г. Шевченко у поемі «Єретик» славив чеського вченого П. Шафарика за те, що той у своїх працях проповідував ідею слов'янської єдності і дружби [219, с. 263]. Гулак, як уже зазначалося, саме за це високо цінував наукові праці В. Ганки, П. Куліша, літературні твори В. Караджича, Ю. Венеліна тощо.

Утілюючи в життя концепційні установки щодо згуртування народів, Гулак важливу роль відводив історичній науці, літературі,

пам'яткознавству. Він вважав, що історики, поети, письменники, видавці джерел історії і культури повинні піднімати з глибин народного життя факти, які свідчать про солідарність народів і близькість їхніх культур. Це підтверджується змістом його праць з історії стародавніх слов'ян, кавказького літературознавства, положеннями програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, творцем яких був, як уже зазначалося, якщо не особисто М. І. Гулак, то як найактивніший співавтор [145, с. 39-59]. Зокрема, в Статуті записано, що одним із нагальних завдань гурту молоді, зібраної у Товариство, є робота із забезпечення ліквідації «племінної і релігійної ворожнечі між ними (слов'янськими народами)» [204].

На Кавказі, уже на схилі літ, знайомлячи громадськість Росії з творчістю Руставелі, М. І. Гулак застеріг, що творчі стосунки між народами треба примножувати і зберігати нам самим, бо тільки «від нас, від нашої енергії, залежать наші великі успіхи на шляху прогресу і цивілізації» [49, с. 27].

Звісно, ці пророчі слова дошкуляли шовіністичною отрутою ідеології російських великодержавників. Він одним із перших вітчизняних вчених обстоював концепцію, що шлях до щасливого життя народів лежить через їхній гармонійний національний розвиток, через їхнє співробітництво, через їхню спільну боротьбу за щасливе майбутнє.

М. І. Гулак, глибоко поважаючи великі і малі народи, не міг примиритися з політикою їхньої національної дискримінації. Розуміючи, що дискримінація вершиться царями та їх опорою – правлячими класами, ніколи не ототожнював гнобителів російського, українського, грузинського, азербайджанського, польського, чеського, болгарського, сербського народів з пригнобленими масами. Навпаки, відмежовуючи їх, він вважав, що біда цих народів спільна, бо повсюди творяться «гнітучі картини сучасного бузувірства» [206, с. 142].

У Кирило-Мефодіївському товаристві він виступив з обґрунтованою думкою про те, що український народ, як і будь-який інший, має право на вільний політичний і національний розвиток. Обґрунтуванням цієї ідеї слугували не тільки історичні, а й біблійні джерела. Вона червоною ниткою проходить крізь програму Товариства «Книг буття» та його праці.

М. І. Гулак дійшов висновку, що найкращою формою влади, яка змогла б забезпечити щасливе життя народних мас та їхню участь у

державних справах, може бути республіка з «народним правлінням» [149, с. 7, 145]. Він мріяв про таку республіку, в якій не було б «ні царя ..., ні князя, ні графа, ні герцога ..., ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа...» (§ 108), в якій було б ліквідоване всяке гноблення людини людиною, обрані «народним вибором всі органи влади, збережена цілковита «рівність» громадян щодо їх народження, християнського віросповідання і достатку» [204]. Названі вище республіканські ідеали знайшли яскраве відображення в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

Микола Іванович усвідомлював, що в таких умовах не тільки український, а й жоден із слов'янських народів без братньої підтримки не зможе собі забезпечити ні соціальної, ні політичної свободи. Для нас було зрозуміло, писав В. М. Білозерський, «що окреме її (України – авт.) існування не можливе, вона знаходитиметься між кількома вогнями, буде стиснена й може потерпіти ще сумнішу долю, ніж потерпіли поляки» [107, с. 392-393]. «Єдиний засіб, який уявляє собі розум і схвалює серце, – писав він, – є спільна боротьба слов'янських народів проти гнобителів» [107, с. 392-393].

З часом М. І. Гулак, М. І. Костомаров, Т. Г. Шевченко, В. М. Білозерський та інші стали виношувати ідею створення федеративного союзу слов'янських республік. «Взаємність слов'янських народів, – писав М. І. Костомаров, – у нашій уяві не обмежувалась вже сферою науки і поезії, а стала уявляться в образах, в яких, як нам здавалось, вона повинна була втілитися для майбутньої історії. Мимо нашої волі нам почав уявлятися федеративний лад як сама щаслива течія суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти, що всі слов'янські народи з'єднаються між собою у федерацію, подібно грецьким республікам, або Сполученим Штатам Америки з тим, щоб всі вони знаходились в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію» [117, с. 61-62]. Організаційні принципи слов'янської федерації були визначені в Статуті та «Зверненнях» кирило-мефодіївців до українського, російського і польського народів та інших документах [107, с. 150-172].

Керівник Товариства вважав, що в основу слов'янської федерації повинні бути покладені ідеї народовладдя, національної автономії, дружби народів, ліквідації привілеїв однієї нації над іншою, взаємна

допомога в їхньому господарському житті та культурному розвитку, що й було зроблено у програмі Товариства «Книга буття», Статуті та прокламаціях кирило-мефодіївців.

Донощик О. Петров, характеризуючи хід мислення М. І. Гулака, 27 квітня 1847 р. доповідав жандармам, що саме від Миколи Івановича він дізнався: «Товариство зазначених слов'янців мало намір встановити в кожному окремому слов'янському племені правління народне, що відповідало б духу народу, і щоб для вирішення справ, які стосуються до всіх слов'ян взагалі, був загальний союз із представників від кожного слов'янського племені... Такий же точно план відродження був і по відношенню до Малоросії» [149, с. 111-112]. Тут же Петров підкреслював, що для здійснення цієї ідеї М. І. Гулак готовий був пожертвувати монархом та його родиною.

Зміст донесення О. Петрова підтверджується й свідченням Г. Л. Андрузького. На очній ставці він вимушений був зізнатися, що «Гулак належав до числа представників слов'янської партії», яка «виношувала мету при з'єднанні слов'янських племен, запровадити в них устрій за прикладом Сполучених Штатів або нинішньої конституційної Франції...» [149, с. 144].

У своєму «Зверненні до українського народу» названі вище Андрузьким «представники слов'янської партії» проголосили: «1) Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні між собою об'єднатися; 2) Але так, щоб кожен народ komponував свою Річ Посполиту... мав свою мову, свою літературу і свою справу суспільну. Такі народи по-нашому москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгары; 3) Щоб був один сейм або Рада Слов'янська, де б сходились депутати від усіх Речей Посполитих і там зважали б і вирішували такі справи, котрі належали б до усього союзу слов'янського; 4) Щоб у кожній Речі Посполитій був правитель, вибраний на роки, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на роки; 5) Щоб у кожній Речі Посполитій була рівність і свобода і станів не було зовсім» [93, с. 170] і таке інше. Наведені факти свідчать про те, що ідея слов'янської федерації була не сумісна з існуванням монархії та кріпосного права і передбачала докорінну перебудову тогочасної самодержавної системи.

На практиці згадані вище революційні за своїм змістом документи про слов'янську федерацію слідчими органами були поховані в

застінках жандармських архівів. Хід слідства царські сатрапи вирішили інспірувати так, щоб його протоколи можна було використати для загравання з західнослов'янськими діячами визвольного руху, з якими Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, М. І. Костомаров, П. О. Куліш підтримували найтісніші зв'язки, та якимось зам'яти перший великий політичний процес після повстання декабристів [90, с. 16, 146]. Домігшись від В. М. Білозерського та М. І. Костомарова фальшивих свідчень [114, с. 201], чиновники III відділу препарували слідчу справу так, що ніби «київські бунтарі» мали намір об'єднати слов'ян під скіпетром російського царя [107, с. 297, 401, 413]. Це був явний наклеп на федеративні ідеї Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака та їх послідовників. Зроблена жандармами заява не підтверджується жодним із автентичних джерел і є вигадкою царських політиканів та названих членів Товариства, які, перелякавшись розправи, допомагали їм у цих вигадках.

Разом з тим, висунута Гулаком ідея об'єднання всіх слов'янських народів у єдиній федеративній державі за своїм характером була явищем утопічним. Проте свого часу вона відіграла позитивну роль щодо національного пробудження України і посіла чільне місце в історії розвитку суспільно-політичної думки в Росії. Поклавши в основу створення федерації національний принцип, М. І. Гулак зробив значний крок уперед у порівнянні з федеративними ідеями декабристів, які в основі федеративного союзу бачили географічні чинники.

Захищаючи федеративні ідеї М. І. Гулак, з одного боку, розвивав думку про вільний розвиток націй, в тому числі і українського народу, на демократичній основі. З іншого боку, він одним із перших дійшов висновку, що український народ може досягти щасливого життя та волі у взаємодії з російським, польським, болгарським, чеським та іншими народами світу, що шляхи визволення українського народу потрібно шукати не в національній замкненості, а в спільній боротьбі трудового народу та прогресивних сил усіх націй. Тут він піднявся до рівня філософського світобачення російських революційно-демократичних діячів – О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Буташевича-Петрашевського; українських – Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Драгоманова; польських – А. Міцкевича, Й. Словацького, Е. Дембовського, П. Сцегенного; Чехії та Словаччини –

П. Шафарика, Й. Добровського, Й. Юнгмана, В. Ганки, Я. Коллара, Ф. Палацького; Сербії – В. Караджича; Грузії – А. Церетелі та І. Чавчавадзе і багатьох інших.

У середині ХІХ ст. М. І. Гулак вніс конструктивну програму вирішення національного питання, яка заслужила повагу з боку всієї прогресивної громадськості світу і зазнала осуду з боку російського царизму.

3.4. Діяльність М. І. Гулака у розвитку освіти та культури народів

Творча спадщина М. І. Гулака містить низку свідчень, фактів та різних матеріалів, вивчення яких дало можливість висвітлити концепційні установки щодо проблем освіти народів, їхніх мови та літератури, духовного зростання. В деяких працях вчені простежували спорідненість просвітницьких ідей членів Товариства з поглядами на ці проблеми А. К. Сен-Сімона, Шарля Фур'є та інших діячів європейського соціалістичного руху [27, с. 89-99; 95, с. 350-351, 400]. Документи свідчать, що не стояв осторонь цих питань і М. І. Гулак. Ще замолоду він був переконаний у тому, що темнота народних мас породжує їх покірність, політичну кволість, нездатність до організованої боротьби проти гнобителів. Ми поділяємо думку автора розвідки про М. І. Гулака С. С. Дрейзена в тому, що для Миколи Івановича «роз'яснювальна робота серед селян, а також поширення серед них грамотності була не самоціллю, а засобом підготовки народу до повстання» [80, с. 88]. Освіта, на його думку, повинна стати однією із допоміжних ланок пробудження мас до опору, виховання в них ненависті до гнобителів, поширення віри в можливість зміни існуючого ладу. «Гулак говорив мені, – доносив О. Петров, – що для міцнішого поширення ідей свободи між слов'янськими племенами необхідно запровадити школи для простого народу» [149, с. 113], що «з запровадженням шкіл та виданням книг для простого народу», а також «з освітою черні повстання обов'язково відбудеться якщо не тепер, то в майбутньому поколінні» [149, с. 145].

Погляди М. І. Гулака перегукуються з переконаннями М. В. Буташевича-Петрашевського в тому, що спочатку народу треба дати

освіту, бо неможливо «в одну мить викликати до себе і до наших переконань співчуття в масах... Хто чекає раптового успіху, співчуття.., той нехай простудить свій пропагаторський жар» [210, с. 393].

Микола Іванович, як і М. В. Буташевич-Петрашевський, Т. Г. Шевченко та інші прогресивні діячі того часу, переконував своїх друзів, що освіта повинна допомогти народу розкрити творчі сили, порвати з віковічною темнотою та відсталістю, сприяти бурхливому розквіту національної культури тощо. Тому ж таки Петрову Гулак розповідав, що його друзі мають намір віддати багато зусиль, щоб «поширити письмо та грамоту серед селянства, роблячи мандрівки по селах; таким чином, зживаючись з селянами і проникаючи в їх побут, поширювати поступово ідею про необхідність створити народне правління. Причому Гулак повідомив мені, що чимало з таких осіб і роз'їжджали з цією метою» [149, с. 112].

Друзі М. І. Гулака виношували ідею забезпечити селян популярною літературою типу «Сельских чтений» князя Одоєвського¹. М. І. Гулак запропонував для цієї мети зробити грошовий збір і негайно приступити до здійснення своїх намірів [149, с. 46, 73-74, 126, 128]. «До цієї думки, – записав у протоколі допиту 15 квітня 1847 р. М. І. Костома-ров, – приступили в грудні 1846 р. Гулак, Шевченко, Куліш і я. З цього приводу були ще двоє чи троє зборів: одно в мене, друге у Гулака і третє на квартирі Куліша...» [149, с. 46]. За даними Куліша, вони повинні були написати короткі підручники українською мовою «з питань святої та цивільної історії, географії, рахівництва та сільського господарства...» [149, с. 73].

Один із активних кирило-мефодіївців В. М. Білозерський вносив пропозицію дати дітям селян основи знань з природознавства, фізики, арифметики, письма, землеробства, садівництва, ремесла, медицини тощо. Тобто, разом з товаришами В. М. Білозерський виношував мету виховання і навчання народу поєднати з прищепленням їм прогресивних методів ведення землеробства та ремісничих навичок.

Учителюванню М. І. Гулак присвятив більше 40 років свого життя. Так, наприклад, у другій Одеській гімназії М. І. Гулак викла-

¹ Збірка «Сельское чтение» видавалася з 1843 р. російським письменником Одоєвським В. Ф. (1804– 1869). У 1846 р. було здійснено спробу видати її українською мовою.

дав російську мову та географію (1859–1860); в Одеському Рішельєвському ліцеї – математику (1861) [70-73]; у Керченському жіночому інституті – історію та природничі дисципліни (1862); у Ставропольській гімназії – математику (1862–1863) [20]; у Кутаїській гімназії – фізику та космографію (1863–1867); у Тифліській гімназії – математику, фізику, латинську та грецьку мови (1867–1886) [212-214].

Сучасники Гулака одноставно твердять, що він проявив себе як талановитий і досвідчений педагог, в його особі поєднувались чуйність і доступність з великою вимогливістю [35, с. 131-134; 87, с. 47-48].

Шкільна діяльність М. І. Гулака в Одесі, Керчі, Ставрополі та Грузії, як і постійна увага Т. Г. Шевченка до недільних шкіл, мала певну політичну спрямованість. Відомо, наприклад, що недільні школи стали ніби легальними каналами протиурядової пропаганди, за допомогою яких революційні демократи робили спробу впливати на виховання народу в революційному дусі. «В цьому плані «Буквар» Шевченка, – зазначає відомий український вчений Є. С. Шабліовський, – спеціально розрахований на слухачів недільних шкіл, також переслідував певну виховну мету» [218, с. 10]. Цій політико-виховній меті була підпорядкована і педагогічна, громадська та лекційна діяльність М. І. Гулака.

Як педагог Гулак з неабияким запалом розповідав гімназістам «про твори Котляревського і Квітки-Основ'яненка, з благоговінням говорив про поезію Шевченка, про українські народні думи і пісні» [97, с. 119-124].

Поряд з цим Гулак прагнув прищепити молодим слухачам та широким колам громадськості любов та повагу до культури рідного їм Кавказу, навчити громадськість цінувати спадщину своїх вчених, поетів, діячів культури. М. І. Гулак вважав своїм обов'язком виступати перед простим людом Кавказу з лекціями з історії, літературознавства, мовознавства, астрономії, економіки, новинок науки тощо.

З величезним успіхом, як уже зазначалося, відбулись дві його публічні лекції про знамениту поему Ш. Руставелі «Витязь в барсовій шкурі» (1884), на які з вдячністю відгукнулася і які високо оцінила вся прогресивна громадськість Грузії [97, с. 119-124; 182, с. 474-475]. Згадані лекції знайшли також широке висвітлення і всебічне схвалення в газетах «Дроеба» (15 травня та 28 жовтня 1884 р.) і «Кав-

каз» (2 та 6 листопада 1884 р.), в яких працювали в ті часи видатні діячі грузинської культури Акакій Церетелі, Ілля Чавчавадзе, Сергій Месхі, Іван Мачабелі тощо.

Під час одного із публічних виступів у березні 1887 р. полум'яний грузинський поет Акакій Церетелі, оцінюючи заслуги М. І. Гулака в галузі руставелезнавства, висловив думку, що Микола Іванович був одним із перших вчених, якому пощастило проникнути в ідейний зміст поеми «Витязь у тигровій шкурі» і він «найближче від усіх підійшов до істини» [97, с. 120-121].

Український вчений переконував наукову та літературну громадськість в тому, що необхідно активніше працювати в напрямі ознайомлення читачів з пам'ятками стародавньої історії та літератури, які відігравали б важливу роль у справі патріотичного виховання трудящих мас, піднесення їх загального культурного рівня. Зокрема, він щиро сумував з того, що на археологічному з'їзді в Тифлісі (1881) не було вирішене питання дальшого розвитку грузинської культури.

У розвідці, присвяченій німецькому перекладу Артуром Лейстом «Витязя в тигровій шкурі» (Дрезден, 1891), М. І. Гулак висловлює сповнене смутку здивування про деяку неоперативність у цьому напрямі ще й діячів наукової громадськості Грузії. «Десять років тому, – писав він, – під час археологічного з'їзду... не знайшлося жодного грузинського вченого, що забезпечив би хоч одне з тих численних питань розвитку рідної мови, літератури, історії, юридичних пам'яток, які настійно вимагають якнайшвидшого вирішення».

«А тим часом, – обурювався Гулак, – у бібліотеці Товариства по поширенню писемності в Грузії полиці ламаються під вагою невиданих рукописів; а тим часом у різних складах і конторах гниють купи різних стародавніх документів, грамот і гуджарів, але ніхто навіть і не помислить заснувати щось на зразок Чеської матиці. Така байдужість заслуговує на природну кару» [58]. В. К. Імедадзе вірно зауважує, що «так різко, з сердечним болем міг писати тільки справжній друг і брат грузинів, який розумів, що на з'їзді треба було ставити не вузькі, другорядні, а вузлові, магістральні питання історії і культури Грузії» [97, с. 129].

Вершина наукової, педагогічної та лекційної діяльності М. І. Гулака на Кавказі співпала з шаленим розгулом колонізаторської реакцій-

ної політики ставленика Олександра Ш А. М. Дундукова-Корсакова, який у будь-яку мить готовий був розправитися з тими, хто посмів би збуджувати самосвідомість кавказьких народів. Цього реакційного гоніння зазнав на собі і М. І. Гулак, будучи вже похилого віку.

На вимогу прогресивної громадськості Грузії директор Тифліської класичної гімназії Л. Л. Марков у 1876 р. звернувся з проханням до Кавказького учбового округу зняти з Гулака судимість, оскільки вона заважала Миколі Івановичу одержати відповідні нагороди. Йому не тільки категорично в цьому відмовили, а й заборонили видавати останньому будь-які почесні знаки [179, с. 41; 190, с. 94]. Царські са-трапи не могли забути волелюбному вченому не тільки його революційну діяльність у минулому, а й ту важливу суспільно-політичну роботу, яку він проводив, перебуваючи на Кавказі.

Аналізуючи спадщину М. І. Гулака, слід відзначити, що його наукова і педагогічна діяльність була пройнята глибоким патріотичним духом. Він вчив своїх слухачів поважати не тільки своє, національне, а й шанувати культуру братніх народів, взаємно вчитися один в одного, всіляко допомагати один одному у матеріальному та духовному розквіті. Протягом всього свого життя М. І. Гулак був вірний заповітам Т. Г. Шевченка і зберіг глибоку любов не тільки до свого українського народу, а й до братнього російського, грузинського, азербайджанського та інших народів, примножуючи своїми працями їхню славу і віддаючи їм всі свої знання та енергію.

Ця особливість педагогічної діяльності М. І. Гулака була помічена сучасниками і одностайно схвалена вченими Росії, Грузії та України [29; 80; 97; 172; 190; 208]. Вона свідчить про те, що в ХІХ ст., крім реакційної колонізаторської тюрми народів, існувала Росія демократична, прогресивна, яка була справжнім другом всіх пригноблених і скривджених, другом не тільки російського, а й українського, білоруського, азербайджанського, вірменського, грузинського та інших народів.

Отже, погляди М. І. Гулака на освіту як на допоміжний засіб у справі пробудження народних мас до їхньої політичної діяльності та боротьби вражають дослідників своєю прогресивною спрямованістю і глибиною думки. Вони були кроком уперед, порівнюючи із поглядами на освіту представників утопічного соціалізму А. К. Сен-Сімона

та Ш. Фур'є, які сподівалися мирним, тільки освітнім шляхом досягти класової гармонії, уладнати всі протиріччя, що проступали на поверхню в тодішньому буржуазному суспільстві.

Надзвичайно цікавими і прогресивними є погляди М. І. Гулака на деякі проблеми розвитку і становлення літератури народів Росії. В молоді роки, цінуючи твори визначних російських та українських поетів і письменників (О. С. Пушкіна, О. С. Грибоедова, М. Ю. Лермонтова, М. В. Гоголя, І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемівського, Є. П. Гребінки), М. І. Гулак слідом за Т. Г. Шевченком дійшов висновку, що в умовах відсутності політичної свободи література повинна стати могутнім засобом поширення визвольних ідей.

Поділяючи переконання та перебуваючи в тісній дружбі з Т. Г. Шевченком, М. І. Гулак пильно придивлявся, як український Кобзар гостро критикував тих письменників, творчість яких була далекою від сучасного життя народних мас, від їхніх помислів і не відображала гнів та обурення самодержавно-кріпосницьким ладом. Про таких авторів Т. Г. Шевченко в передмові до «Кобзаря» 1847 р. писав: «Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послушайте як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи... Щоб знать людей, то треба пожити з ними, а щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотратцем чорнила і паперу. Отоді пишть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним» [219, с. 375].

Ще в студентські роки М. І. Гулак тепло вітав появу у вітчизняній літературі таких художніх творів, які служили б справі розвитку демократичної культури та політичному пробудженню народних мас. До таких творів він відносив революційні поеми Т. Г. Шевченка «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Єретик» та інші, які двоюрідний брат організатора Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Гулака О. О. Навроцький, що жив з ним на одній квартирі, знав напам'ять і які неодноразово читав приятелям під час вечірніх зібрань [196, с. 102-123].

М. І. Гулак, як уже зазначалося, перебуваючи у Кирило-Мефодіївському товаристві, переконував друзів у тому, що для народних мас необхідно організувати видання популярних книг, які ві-

дігравали б важливу роль в їхній початковій освіті, культурному розвитку та політичному згуртуванні. Він був глибоко переконаний у тому, що праці істориків, поетів, письменників, різного роду рукописи та літописна література, як і інші пам'ятки культури, визначають духовне багатство кожної нації і є народним скарбом. А тому вони повинні постійно публікуватися, служити культурному прогресу. В цьому М. І. Гулак вбачав обов'язок освіченої громадськості перед своєю країною та її народами.

Замолоду, як відомо, він гаряче взявся за підготовку до друку знаменитого рукописного джерела з історії України – літопису Величка [149, с. 56]. Тоді ж разом з П. О. Кулішем вони планували опублікувати чимало й інших пам'яток з історії України [149, с. 68-69]. Проте намірам їх не судилося здійснитися через розгром Кирило-Мефодіївського товариства та розправу жандармів з його учасниками.

У наступні роки свого життя М. І. Гулак самовіддано служив не тільки інтересам освіти, а й у міру своїх сил робив певний внесок у розвиток культури Закавказзя. Зокрема, він висловив свої погляди на одну із найвизначніших літературних пам'яток Грузії «Витязь в тигровій шкурі» Руставелі (1884)¹; дав обширні рецензовані екскурси на 11-томне видання кавказького етнографа і громадського діяча А. П. Берже «Акты собранные Кавказкой археографической комиссией 1864–1886» (1887) [37]; писав про історичну поему знаменитого персидського поета Нізамі Генджеві «Поход русов проти Бердаа» (1899) [56]; рецензував переклад німецьким літературознавцем Артуром Лейстом грузинських літературних пам'яток (1891) [58]; рецензував працю австрійського вченого Ф. Альтера «О грузинской литературе» (1882) [60]; рецензував випущену у світ під керівництвом Іллі Чавчавадзе пам'ятку XII ст. – «Висрамиани» (1885) [59]. Крім цього, опублікував наукове повідомлення «Чеська Матиця – С» (1896) [65], «Герат и Ан-

¹ В основу праці покладено дві промови, виголошені українським вченим у Тифліському «Кружке» 13 і 20 березня 1884 р., що були тоді ж опубліковані російською мовою в «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказ» (Издание управления Кавказкого учебного округа. Типография канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе) вып. 4, – Тифлис, 1884. Лекції опубліковані і окремою книжкою: Гулак Н. И. О «Барсовой коже» Руставели. Две речи, произнесенные в Тифлиском «Кружке» 13 и 20 марта 1884 г.

глия» (1880) [38] тощо. Характерною рисою згаданих праць є пошана автора до історії народів Кавказу, Азії, слов'янських країн. У кожній із них звучить ідея, що пам'ятки культури є народним скарбом, які необхідно всім миром вивчати, опрацьовувати та публікувати, оскільки вони є дзеркалом народної духовності та їх історичною пам'яттю [58].

М. І. Гулак висловив цікаві погляди з питань розвитку мов народів Росії. Гострота, важливість і актуальність цієї проблеми обумовлювались тим, що царський уряд та його сатрапи протягом довгих років не тільки щодо культури українського, а й інших пригноблених народів проводили систематичну політику утисків та обмежень. В антинаціональній політиці, за висловом одного із ідеологів радянської Росії А. В. Луначарського, «мова так званої панівної нації стає першим засобом казарменно-поліцейського нівелювання культур всіх народів даної держави... Повільне вимирання поневолених націй де-хто вважав мало не за успіх космополітичної цивілізації» [139, с. 10-11]. А. В. Луначарський зазначав, що в 40-х рр. XIX ст. прихильники такої асиміляції з легким серцем пророкували чехам у складі Австрії, як і українцям у складі Росії, національну смерть за кілька десятиліть і повне злиття їх з пануючими націями [139, с. 10-11].

Показовою щодо цього була книга сенатора, члена Ради намісника Кавказу Гр. К. Багратіона-Мухранського (Мухранбатони) «О сущности национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц» [158], в якій автор з властивих йому великодержавних позицій прагнув переконати читачів у користі поглинання великими народами малих, намагався обґрунтувати доцільність нівелювання і зникнення національних культур, в тому числі й мови.

Російська реакційна історіографія та публіцистика, літературна критика XIX ст., перекручуючи історичні факти, всіма засобами намагалася довести, що українська мова «придатна лише для таких жартівливих творів, як «Енеїда» і двох або трьох відомих од» [201, с. 178]. Подібного роду писанина викликала обурення з боку прогресивної громадськості багатонаціональної Росії і змушувала вести з її авторами гостру ідеологічну боротьбу.

Нами вже не раз підкреслювалося, що М. І. Гулак щиро бажав бачити народи Росії вільними не тільки від соціального рабства, а й спадкоємцями своєї самобутньої культури, охоронцями своєї мате-

ринської мови. Ще в молоді роки він дійшов висновку, що боротьба за мову повинна бути складовою частиною політичної боротьби народних мас проти соціального і національного гноблення.

Він мріяв про ті часи, коли українською мовою друкуватимуться не тільки художні твори, але й праці з різних галузей наук. «Ось тоді-то, – писав він у листі до О. В. Марковича, – і відкриється широка нива для нашої словесності, мова відшліфується до такого ступеня, що не тільки вітчизняна історія, але навіть і точні науки писатимуться на цій мові; певно, що це крайній, останній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але необхідно постійно прагнути до цієї мети дружніми зусиллями, і неможливе стане можливим» [134].

Ці слова, тоді ще молодого, Миколи Івановича перегукуються із змістом передмови, написаної Т. Г. Шевченком у 1847 р. до неопублікованого «Кобзаря», в якій поет, підбадьорюючи друзів, закликав їх плідно трудитися на ниві рідного слова «в ім'я матері нашої України безталанної...» [219, с. 375].

Ідеї Т. Г. Шевченка та М. І. Гулака щодо перспектив розвитку національних мов були співзвучні поглядам російських революціонерів-демократів, М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова і кореспондувалися з федералістичними настроями Кирило-Мефодіївського товариства. Особливо яскраво вони сформульовані у «Зверненні до українського народу». У вилученому у М. І. Гулака згаданому документі записано, що кирило-мефодіївці боротимуться не тільки проти самодержавства і кріпосництва, а й за вільний розвиток національних культур, в тому числі й за розквіт національних мов [93].

Повчальну функцію, за задумом М. І. Гулака, повинна була виконати його стаття «Чеська матиця – С» (1896). Він зауважує, що мова Чехії з XV ст. була приречена на смерть. Та «чеська інтелігенція не втратила зв'язку з народом», пробудила його до активної боротьби за самозбереження, зуміла вивести його культуру на рівень «кращих вершин у культурі світу». Він пропонував цей досвід поширити не тільки в Україні, а й на Кавказі [65].

Глибоку повагу до мов народів світу М. І. Гулак продемонстрував їхніми ґрунтовними знаннями. Як уже зазначалося, він не тільки досконало знав рідну, українську мову, а й не менш досконало володів російською, грузинською, азербайджанською, старогрецькою, латинсь-

кою, перською, німецькою, французькою, англійською та іншими мовами народів Європи й Азії.

Володіння мовами давало йому можливість користуватися історичними, літературними та юридичними джерелами тогочасного цивілізованого світу, читати їх в оригіналі, використовувати у своїх наукових пошуках. Ґрунтовне опанування грузинської мови дозволило підготувати працю лінгвістичного характеру «О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков» [52], яка, як писала в ті часи газета «Кавказ» від 24 серпня 1899 р., вражала читача «новизною поглядів».

Тут автор з великою пошаною показав багатство грузинської мови, її музикальність, зробив ряд цікавих спостережень щодо граматичного складу [52, с. 121]. Грузинський вчений Нодар Норакішвілі стверджує, що названа праця є яскравим свідченням глибокої прихильності її автора до культури народів Кавказу і відіграла важливу роль в історії налагодження теплих стосунків між грузинами та українцями [173, с. 38-39].

Боротьба за утвердження мов народів багатонаціональної Росії знайшла підтримку з боку М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова та інших російських революціонерів-демократів. Так, наприклад, М. О. Добролюбов у статті «Кобзар Шевченко» (1860) підкреслив справедливість цієї боротьби і висловив впевненість, що тепер уже «ніхто не відмовить малоросійському, як і всякому іншому, народу в праві та здатності розмовляти своєю мовою про предмети своїх потреб, прагнень і спогадів» [76].

Отже, досліджуючи зібрані документи і матеріали, які засвідчують внесок М. І. Гулака в наукове трактування тогочасних національних проблем, ми дійшли наступних висновків.

1. Вчений один із перших у Росії, разом з М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, О. І. Герценом, Т. Г. Шевченком, виступав проти реакційної політики царизму щодо національних окраїн – України, Грузії, Вірменії, Азербайджану, колонізації неросійських слов'янських народів. Він послідовно відстоював принципи виробленої ним концепції, що всі народи Росії, слов'янського світу, Кавказу мають право на політичне самовизначення, розвиток власної культури (шкіл, мови, літератури тощо).

2. М. І. Гулак все своє життя працював на ниві освіти, видання пам'яток народних старожитностей, випуску історичних, фізико-математичних, природознавчих праць, закликав до цієї роботи освічену інтелігенцію, прагнув підпорядкувати результати її праці всенародному просвітництву. Він був глибоко переконаний, що ця робота є складовою і невід'ємною частиною боротьби прогресивних сил світу за визволення з неволі пригноблених націй і народів. Торжеству цієї ідеї була підпорядкована створена ним таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847).

М. І. Гулак як автор, або як один із найактивніших авторів програмних документів кирило-мефодіївців, мріяв про створення нового суспільства, в якому був би республіканський лад, в якому б російський, український, польський та інші слов'янські народи були б з'єднані між собою федеральними зв'язками і були позбавлені національної дискримінації, в якому не було б кріпосницьких відносин та поміщицького гніту, станової нерівності, а були б створені всі умови для щасливого матеріального та духовного життя народів [92-94; 204].

Звичайно, що про це нове суспільство він мав ще мало виразну уяву, бо в ті часи ще ніхто не дав повної програми вирішення не тільки селянського питання, а й багатьох інших зловбодених суспільних проблем.

Один із найближчих соратників Гулака М. І. Костомаров свідчив, що ідеї для своєї соціальної програми М. І. Гулак черпав із надр патріархальної старослов'янської общини «Законодавства стародавніх слов'ян» [107, с. 282-283], в якій, як йому уявлялося, не було «ані царів, ані панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів» (§ 57). Гулак мріяв ідею «братства», «спільності» та «виборності» покласти в основу нових суспільних відносин, які як і створений ними «новий, небачений досі в історії людства, державний і громадський устрій», «буде таким же переверотом для людей, як переселення народів і кінець стародавнього світу» [149, с. 136].

Омріяна Гулаком перемога селян над поміщиками, ліквідація поміщицького землеволодіння та розподіл на цій основі між селянами землі насправді означали б не що інше, як створення сприятливих умов для розвитку капіталізму, як в промисловості, так і в сільському господарстві. Історичною практикою доведено, що селянська рево-

люція може тільки знищити феодально-кріпосницькі відносини та звільнити шлях для розвитку капіталістичних відносин.

Висловлені М. І. Гулаком погляди з приводу необхідності запровадження освіти для народу, визнання вільного розвитку мов та літератур народів національних окраїн, боротьба за їх рівноправність з мовою і літературою російською, за демократичне самовизначення у їх державному розвитку були одночасно боротьбою за розвиток та утвердження прогресивної культури всієї багатонаціональної Росії.

Не сприймаючи самодержавної форми управління та його феодально-кріпосницької системи, висловлюючи низку цікавих і прогресивних для того часу зауважень з приводу майбутнього соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку народів Росії, М. І. Гулак, як і інші прогресивні діячі, неминуче повинен був дати відповідь – яким шляхом йти, щоб досягти своїх ідеалів.

Слід зазначити, що реформістськими ілюзіями була охоплена переважна частина друзів ранніх літ М. І. Гулака. Так, наприклад, П. О. Куліш, М. І. Костомаров, О. В. Маркович, В. М. Білозерський вірили, що на царя, його сановників та поміщиків можна впливати листами, літературою, Євангелієм, конкретними пропозиціями та іншими заходами. Вони вважали, що такий масовий натиск не тільки української, а й російської прогресивно настроєної інтелігенції зможе підвести уряд до думки про необхідність ліквідації кріпосницького права, запровадження загальної освіти, забезпечення народам вільного розвитку їх мови, літератури тощо [149, с. 35-36, 91-92, 123, 128].

П. О. Куліш не раз підкреслював, що найкращим засобом боротьби є не зброя, а література, освіта, агітація, вплив на уми пануючих класів і таке інше. «Тепер не така вже година настала, – писав він Т. Г. Шевченку, – щоб брязкотіти шаблями. Ляхів і татарву мов дідько злизав, усе втихомирилось, прийшла пора поорудовать ще й головою. Ну те ж робити усе так, щоб і богу була хвала за те, що дав нам розум, і людям темним було видно всюди, як од свічки, що стоїть на високому ліхтарі» [22, с. 79]. В іншому листі Куліш прагне стримати революційні поривання радикально настроєної молоді, спрямувати її діяльність у мирне русло: «Почекайте, – писав він М. І. Костомарову, – можливо буде час, коли від одного звука труб її (літератури) впадуть стіни і твердині, для зруйнування яких ви вважаєте потрібна

зброя; буде час і царів-поетів, які все підкорять своїй божественній могутності»¹ [137].

Факти свідчать, що замислюючись над закономірностями зміни суспільних формацій, М. І. Гулак вважав, що завжди прискорюють цей процес більш дієві радикальні важелі. До таких він відносив селянські революції, освіченість людей, виховання в них почуття власної гідності тощо. Йому глибоко імпонували революційні ідеї Т. Г. Шевченка, його сміливі заклики до селянського повстання, до радикальної, козацької боротьби народних мас проти царя та ненависної їм кріпосницької системи. З вступом українського Кобзаря до Кирило-Мефодіївського товариства М. І. Гулак став соратником поета і одним із найактивніших діячів революційно налаштованої частини кирило-мефодіївців [10, с. 221-241; 11; 27, с. 74-75; 160, с. 188-189; 196, с. 60-79; 198, с. 35-43].

На очній ставці в III відділі 15 травня 1847 р. О. Петров доносив жандармам, «що Гулак у грудні 1846 р. проявляв відверті революційні наміри, що, плануючи з'єднати слов'янські племена і запровадити в них народне правління, він надіявся досягти цього спонуканням слов'ян до повстання проти верховної влади; говорив, що якщо переворот буде зроблений, а государ не захоче відмовитися від верховної влади, то прийдеться пожертвувати царською родиною» [107; с. 177-178].

Отже, як засвідчують документи, у 40-х рр. XIX ст. М. І. Гулак своїм радикалізмом стояв вище царистських ілюзій В. І. Белінського, ліберальних апеляцій до народних верств О. І. Герцена, реформатських захоплень багатьох петрашевців, а також М. І. Костомарова, П. О. Куліша та багатьох інших товаришів з кирило-мефодіївського оточення.

Під час перебування у Товаристві М. І. Гулак був переконаний у тому, що шляхом агітації народних мас, шляхом відвертої антицарської та антикріпосницької діяльності можна буде підняти народні маси на повстання. Він переконував товаришів, що треба «мандрувати по селах і зближатися з селянами», «розповсюджувати серед них ідею про народне правління», розповісти народу «в самому непривабливому вигляді всі розпорядження уряду» [107; с. 177-178].

¹ Очевидно, що виник задум «Карманной книжки для помещиков» (1846), в якій Куліш прагнув показати, що поміщики можуть полегшити життя кріпаків і навіть зробити їх щасливими, поліпшити їх побут, умови життя і праці.

М. І. Гулак мав намір підняти на збройний виступ не тільки український народ, а й російський, польський, чеський та інші слов'янські народи. В їх спільному виступі він вбачав нездоланну силу, запоруку торжества його політичних ідеалів. Донощик Петров розповідав попечителю Київської учбової округи генерал-майору Д. Траскіну та його помічнику М. Юзефовичу, що Гулак мав намір поширювати серед поляків свої ідеї «і більше всього сподівався одержати від них грошову допомогу для найскорішого здійснення своїх замислів; взагалі він думав про поляків, як про людей, які скоріше всього могли бути його помічниками» [107, с. 27]. Коли чиновник III відділу запитав у М. І. Гулака, чи відповідає сказане Петровим дійсності, Микола Іванович відповів: «Можливо і вів які-небудь розмови, але не пам'ятаю їх змісту» [107, с. 145]. Отже, Гулак, по суті, не відкинув свідчень Петрова і цим самим підтвердив їх достовірність [107, с. 74-75].

Революційні помисли Т. Г. Шевченка та М. І. Гулака поділяли О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький та М. І. Савич, які склали основу Кирило-Мефодіївського товариства і в політичному відношенні впливали навіть на тих кирило-мефодіївців, які стояли на реформістських позиціях. Яскравим свідченням цього впливу може бути лист Куліша до Білозерського: «В історію освіти, – писав він, – повинен вписатися спочатку 1846 рік, у якому Ви без мого відома відкинули мій (просвітительський) спосіб діяти на користь народу і без мого відома склали прекрасний план, котрий одного Вас не викинув із рейок... Ідіть Ви своєю дорогою, а я піду, своєю, тобто тією, з якої Ви гуртом чуть не звели мене в могилу» [22, с. 49]. Про готовність київської молоді «до найефемерніших витівок» нагадував Куліш і в листі до П. О. Плетньова [77, с. 371]. Революційні ідеї Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, О. О. Навроцького, Г. Л. Андрузького, М. І. Савича та інших радикально настроєних членів товариства лягли в основу програми «Книг буття» та «Звернень до українського, російського і польського народів», в яких звучить заклик до революційного братання слов'янських народів в їхній спільній боротьбі проти спільного ворога [107, с. 148]. Тільки тоді, коли «повстане слов'янщина», записано в передостанньому пункті «Книг буття», «не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, – ні в

Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар» (§ 108).

Кирило-мефодіївцям не судилося втілити в життя свої політичні ідеали, оскільки за доносом провокатора О. Петрова в березні 1847 р. Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене, а його учасники заарештовані [90, с. 114-116]. Почався перший значний політичний процес після розправи з декабристами. Як уже зазначалося, під час слідства жандарми вдалися до системи залякування, наклепів, цькування, увіщування та релігійного тиску. Окремі члени Товариства спасували перед слідчими органами, видавали один одного, приплутували в цю справу інших, нерідко самі попадали в розставлені для них тенета [206, с. 148], квапилися заявити про своє прихильне ставлення до монархії та існуючого ладу [114, с. 201; 149, с. 90].

Про вірнопідданський спосіб мислення поспішили заявити В. М. Білозерський, М. І. Костомаров, П. О. Куліш та ін. П. О. Куліш, наприклад, засипав чиновників III відділу всякого роду листами та записками, в яких Миколу I називав «найвеликодушнішим та найлюдинолюбнішим у світі государем», а російський уряд – «ідеалом можливої на землі справедливості і практичної любові до людини». Куліш клявся, що в майбутньому він «свято виконає обов'язок вірнопідданого» і своїми «працями загладить шкоду, яка скоєна його бездумними вчинками» [107, с. 78-79]. Такі ж слізні, мало виправдані вірнопідданські листи та заяви зустрічаються у слідчій справі і М. І. Костомарова [107, с. 304, 308-309].

На відміну від того, документи слідчої справи засвідчують, що М. І. Гулак, перебуваючи в застінках тюрем III відділу та на засланні, проявив мужність революціонера, вірність своїм ідеалам та почуття відповідальності за долю своїх товаришів. Вражає мужність, яку проявив М. І. Гулак під час слідства. Шеф III відділу О. Ф. Орлов доносив царю, що «з часу арешту Гулака, кожний день III відділ щоденно вчиняв йому допити, вживав всі можливі засоби переконання, щоб послабити його стійкість... Але Гулак не прислухався до жодних порад, із незвичайною впертістю відмовлявся від подальших свідчень, посилаючись на ніби дане комусь слово своє». Тут же Орлов додає, що 25 березня він сам особисто вчиняв Гулаку допит та робив всілякі умовляння, «пояснював йому всі пагубні наслідки його замикання і те

горе, яке накликав він на себе та своїх батьків. Гулак був вражений до глибини душі, плакав і, здавалось, ладен був прислухатись до моїх порад; але впертість перемогла, і він залишився при початкових своїх відповідях: не знаю» [19, арк. 174-175; 107, с. 304, 308-309].

III відділ жандармів сподівався домогтися показань від Гулака при допомозі служителів Церкви. 27 березня 1847 р. до М. І. Гулака жандармами був підсланий відомий у ті часи своїми релігійними проповідями протоієрей Ісакіївського собору О. Малов. Він зробив спробу умовити Гулака зізнатися у всьому і ніби цим самим пом'якшити вирок за свою провину. Однак розмова Малова не дала бажаних результатів [19, арк. 122-128; 155, с. 120-123]. Гулак категорично відмовився від його порад, заявивши, що у свій час він дав товаришам «клятвенне слово, якого ніколи і нізащо не порушить» і своїх спільників «не видасть ніколи». «Знаю, що я цим самим кривджу Господа Бога, завдаю жорстокого болю батькам, але свого чесного слова я дотримаюсь, яка б доля мене не спіткала...» [206, с. 149-150]. Іншим разом, як свідчить Малов, Гулак сказав йому, що «твердо вирішив крити своє діло можливо не обдумане і не так ним усвідомлене, і дотримається свого слова; це – обітниця мого духу; як би мене не покарали, я все перенесу з покірністю» [19, арк. 126-127].

В автобіографічному творі «Історичному оповіданні» (1882) П. О. Куліш писав, що ніби під час допиту один із учасників Товариства заявив жандармам: «Ви можете мене четвертувати, колесувати, витягти з мене жили, ломати мої кістки, здирати з мене живого шкіру, та не допитаєтесь у мене жодного слова» [125, с. 37]. Якщо висловлене Кулішем є достовірністю, то ці слова, гадаємо, могли належати лише М. І. Гулаку. Так на допиті міг вести себе тільки сильний духом революціонер, який був глибоко переконаний у правоті задуманої справи, серце і помисли якого були віддані в ім'я торжества щасливого майбуття. Революційна стійкість М. І. Гулака викликала у жандармів лють. Вони дійшли висновку, що мають справу не з юнаком, який безневинно займався науковими пошуками в галузі слов'янознавства, а з небезпечним для царизму політичним діячем, захисником скривджених селянських мас та народів багатонаціональної Росії.

У діловій записці до коменданта Петропавлівської фортеці І. М. Скобелева шеф III відділу О. Ф. Орлов визнав, що М. І. Гулак «є

самий важливий, закоренілий і викритий політичний злочинець, який між тим проявив стільки стійкості, що, не дивлячись на всі умовляння і явні проти нього докази, не відкриває деталей свого злочину, а тому чи не знайдете Ви за потрібне, вельмишановний добродію, дати розпорядження тримати його в равеліні самим суворим способом, в цілковитій ізоляції, не допускаючи до нього нікого та не даючи йому ні книг, ні інших розважливих предметів» [107, с. 149].

Жандарми переконалися в тому, що М. І. Гулак, як і Т. Г. Шевченко, кинув виклик самодержавству та існуючій кріпосницькій системі; що при сприятливих умовах він би став на шлях підняття народу на революційну боротьбу проти існуючого ладу. «Якби скоєний ним злочин, – писав шеф III відділу жандармів О. Ф. Орлов Миколі I 27 травня 1847 р., – був не важливіший того, як описує Петров, Білозерський і Костомаров, то неможливо пояснити, чому він з такою наполегливістю не бажав відповідати на поставлені йому питання і навіть на очних ставках не признавався... У всякому разі очевидно, що людина з таким характером, як у нього, не зупинилася б на мирних засобах, якби його таємні помисли могли збутися» [107, с. 65].

У другій половині свого життя, після тюрми та заслання стратегію і тактику свого служіння народу М. І. Гулак змінив. В умовах поліцейського нагляду та створеного йому несприятливого життєвого режиму він вирішив присвятити себе педагогічній роботі, науці, широкій просвітницькій діяльності. Вважав, що в умовах тогочасної Росії людей потрібно окультурити, прищепити їм знання з історії, літератури, природничих наук. Вважав, що саме від цього «залежать наші великі успіхи на шляху прогресу і цивілізації» [49, с. 27].

Відомий педагог та літературознавець Грузії другої половини XIX ст. П. Й. Умікашвілі визнав «його намір правильним і таким, що заслуговує вдячності з боку громадськості» [208]. Аналізуючи праці М. І. Гулака з руставелології, відомий у новітні часи грузинський літературознавець Нодар Поракішвілі підкреслив, що М. І. Гулак був на Кавказі «видатним явищем» і «відіграв помітну роль... у зміцненні культурних зв'язків грузинського, російського та українського народів» [173, с. 36, 52].

Отже, вивчення джерел, документів та наукових праць М. І. Гулака дає підстави дійти висновку, що вчений у 40-х рр. XIX ст., дос-

ліджуючи процеси, що лежать в основі формаційних змін в історії, вважав, що і вони обумовлені революційними вибухами, збройними виступами знедолених мас, козацькими методами боротьби, зокрема селянства. На цьому ґрунтувався і зміст його політичних документів. У ті часи за характером своїх переконань він піднявся над реформістськими ілюзіями російських монархістів М. М. Карамзіна, М. П. Погодіна, М. О. Корфа, М. І. Устрялова, Д. П. Бутурліна, К. Д. Кавелина, В. Н. Каразіна, Б. М. Чичерина; консервативних слов'янофілів О. С. Хомякова, братів І. С. та К. С. Аксакових, П. В. та І. В. Кириєвських, Ю. Ф. Самаріна; нездійсненими сподіваннями революціонерів-демократів Росії В. Г. Белінського, О. І. Герцена; українських – демократів-народників М. І. Костомарова, П. О. Куліша та інших.

Розділивши разом з Т. Г. Шевченком концепцію активної боротьби селянства у майбутніх сутичках з поміщиками, М. І. Гулак разом із однодумцями створив політичний осередок, який повинен був очолити цю боротьбу і повести за собою.

РОЗДІЛ IV

ВНЕСОК М. І. ГУЛАКА У РОЗВИТОК НАУКИ, ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ

4.1. Розробка вченим питань історії слов'янських народів та трактування ним проблем світової історії

Як уже зазначалося, М. І. Гулак протягом усього свого життя переймався проблемами історії та юриспруденції слов'янських народів. Відомо, наприклад, що у 1846 р. М. І. Гулаком була написана дисертація «Юридичний побут поморських слов'ян» [64], тоді ж – «Книга буття українського народу», відозви до «Братів Українців!» та «Братів Великоросіян і Поляків!» [93; 94], у 1896 р. – «Чеська матиця – С» [65].

Формально праця «Юридичний побут поморських слов'ян» присвячена дослідженню стародавніх слов'ян, що проживали колись на південному узбережжі Балтійського моря, пониззі р. Одри, Лаби та Віслинської затоки [107, с. 480]. Насправді ж у роботі М. І. Гулак, застосовуючи порівняльний метод, висвітлює стосунки між чоловіком і жінкою, сімейні та родові відносини, звичаєве право, майнові проблеми, кримінальну відповідальність та державне право не тільки у згаданих вище поморян, а й у русів, сербів, поляків, чехів, словаків, болгар, хорватів, греків, німців, римлян, литовців та інших народів.

Особливий подив і захоплення викликає джерельна база праці. Нами підраховано, що у цьому невеликому дослідженні обсягом 22 сторінки друкованого тексту автор посилається більш як на 40 історико-правових комплексів та праці 54 юристів, істориків та народознавців Польщі, Чехії, Болгарії, Німеччини, Стародавньої Греції і Риму, Росії та інших країн [29, с. 116]. Серед них «Повість временних літ», Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, Литовські літописи XIV–XVI ст., Литовські статuti XVI ст., Варварські закони окремих германських племен, «Репуарська правда» франків, «Акти юридичні, або зібрання форм старшинського діловодства (XIV–XVIII ст.)», Закон Лангобардів, Пам'ятки Київської археографічної комісії, Акти археографічної експедиції, Законник Стефана Душана, Вісіцький статут; праці чеського літописця XVI ст. Вацлава Гаєка, німецького пра-

вознавця Якоба Грімма, ніжинського юриста Петра Редкіна, польського хроніста Марцика Кромера, римського політичного діяча Публія Таціта, ректора Дерптського університету Йогана-Філіпа Еверса, німецького професора права Карла-Фрідріха Ейхгірха, польського літописця Вінцентія Кадлубека, давньогрецького історика Фулідіда і багатьох інших.

Аналіз праць вченого дав підставу стверджувати, що висвітлення життя і побуту слов'ян М. І. Гулак здійснював з демократичних позицій. Його аналітичні роздуми розповідають про стосунки між простими стародавніми слов'янами.

Реферуючи «Юридичний побут поморських слов'ян», український історик П. С. Гончарук у своїй праці зосередив увагу на чотирьох аспектах проблеми [29, с. 89-90].

1. За твердженнями М. І. Гулака у стародавніх поморських слов'ян побутові взаємовідносини носили більш-менш цивілізований характер. За його висновком, жінки у них вели розкутий спосіб життя, були людьми вільними, «розділяли всі труднощі чоловіків..., самі управляли своїм маєтком і своїм житлом» [64, с. 107].

М. І. Гулак зазначав, що стародавні слов'яни не мали рабовласницької формації як такої. Раби, що проживали у сім'ях та родових об'єднаннях, мали певні права й свободу. Наприклад, якщо хтось із них одружувався з членами родини, то їх нащадки ставали повноцінними спадкоємцями, а їх мати була «законною дружиною та господинею» [64, с. 108].

2. М. І. Гулак зробив спробу простежити процес соціальної диференціації у сім'ях та родах, пояснити природу появи там родової знаті, зміцнення її впливу та могутності тощо. Він обґрунтовано стверджує, що родова знать виникла в результаті неправомірного привласнення нею спільних матеріальних благ та запроваджені слов'янськими родинами традиції майнового успадкування.

У слов'янській родині батько зобов'язаний був потурбуватися про долю своїх старших синів, про відокремлення їх від сім'ї після весілля, про наділення їх землею та іншими статками [64, с. 109]. З часом, робить справедливий висновок М. І. Гулак, власність стала основою родової диференціації: володіння землею породило знать, князів,

обумовила виникнення челяді, ролейних закупів, смердів, холопів, які «перетворилися у справжніх рабів».

Ознайомлюючись з працею М. І. Гулака, жандарми помітили це трактування. На їх запитання: «Почему Вы в найденной у Вас большой тетради старались показать положение рабов в древней России в самом ужасном виде?» Гулак відповів: «Я старался показать положение рабов в древней России в таком виде, в каком оно мне самому представлялось» [64, с. 132].

3. У «Юридичному побуті поморських слов'ян» М. І. Гулак досліджує майнові взаємовідносини у середовищі стародавніх слов'ян. Зокрема, він підкреслює, що слов'яни здавна знали товарно-грошові відносини та їх етику. Знали, що борги потрібно виплачувати і що порушення цього правила несло відповідне покарання. За твердженням Гулака, боржника можна було продати в рабство. В Померанії міська влада за борги «заковувала людей залізом за руки, ноги та шию» [64, с. 112].

4. Цікаві спостереження висловив М. І. Гулак з приводу старослов'янського кримінального і державного права. Він стверджує, що князівська дружина формувалася за майновим принципом. До неї входили ті, хто був заможний. Князівське оточення вважало, що лише той може захищати вітчизну, нести військову службу, хто мав земельну власність [64, с. 119].

Отже, як видно із цього короткого реферування, М. І. Гулак висвітлював історію стародавніх слов'ян з демократичних, гуманістичних позицій. В основі розвідки було втілення в життя висловленого чеському вченому В. Ганці принципу – досліджувати правові відносини «нижчих класів як в Росії, так і в інших слов'ян, а саме серед рабів, підневільних, холопів, селян, підданих тощо» [133].

У праці помітний осуд жорстких і не вартих наслідування традицій окремих юридичних положень стародавнього слов'янського законодавства і схвальне ставлення до питань, які презентували цивілізовані фактори взаємовідносин наших предків.

Відповідаючи на питання: хто навчив стародавніх слов'ян бути жорстокими, хто прищепив їм пристрасть до приватної власності, хто породив у їхньому патріархальному середовищі класову нерівність, дослідник робить, на наш погляд, помилковий висновок, що всі ці

згубні явища виникли у слов'ян в результаті їх зближення з німцями і греками. Він вважав, що від цього спілкування слов'яни набули невластивого для них раніше дикунства. З військовополоненими вони почали поводитися жорстоко, не по-людськи: ділились ними при поділі здобичі, як худобою, розлучаючи батька з сином, жінку з чоловіком. Переселяли їх цілими натовпами із своїх власних жител і заставляли виконувати найважчі землеробські обов'язки [64, с. 110].

Заглиблюючись у розкриття процесу закріпачення, він зауважував, що в Росії з кінця XVI ст. панівні класи перетворили простих селян (холопів, закупів) у справжніх рабів. «Цим, однак, не обмежилось варварство предків наших, – продовжував дослідник, – мерзенна торгівля невільниками стала у них звичайним явищем. Вся Європа, а ще більше Схід наповнявся слов'янськими рабами так, що ім'я слов'янин стало синонімом слова раб. Цілі кораблі, навантажені невільниками, спрямовувались вниз по Дунаю в Константинополь. Про розвинений стан цієї торгівлі в Росії свідчать договори Олега та Ігоря з греками» [64, с. 110].

М. І. Гулак простежує також еволюцію функцій князівської влади. Ідеалізуючи стародавню слов'янщину, він вважав, що за часів Давньої Русі князь і його дружина виконували патріархальні, цивільні обов'язки. Їх люди шанували за доброту, розум і пророчі властивості. Вони вважали їх «посередниками між вищими богами і людьми» й шанували їх за цю святість. Стародавні слов'яни довіряли князівську посаду жінкам, – «у всіх майже слов'ян ще в язичницький період бачимо жінок на престолі, в Росії (Київській Русі – авт.) – Ольгу, в Польщі – Вальду, в Чехії – Лібушу» [64, с. 122].

М. І. Гулак був переконаний, що у прадавні часи народ обирав князя. Однак, ця князівська патріархальна ідилія у слов'ян проіснувала недовго. Під впливом германських племен, де князь був власне вождем, його становище у слов'янських народів змінилося.

Спираючись на «Чеську хроніку» (1541) історика Вацлава Гаєка, М. І. Гулак показує еволюцію князівської влади у бік деспотизму в Чехії: «Славный чешский люд!... ты не умеешь жить свободным... Бедные вы, не знаете, что такое права, княжеские, я вам их вкратце ознаменую. Легко ныне вам выбрать князя, но не легко вам будет избранного низложить. Теперь он еще в вашей воле, но раз избран, вы и

все ваше имущество будет в его воле, пред ликом его колена ваши затрясутся, язык онемеет, уста сомкнутся... Он же одним мановением своим, без вашей рады того отсудит, иного велит выбросить в темницу, иного прикажет на виселицу повесить» [64, с. 122-123].

Концепцію М. І. Гулака про занесення німцями у середовище слов'янства майнової нерівності, соціального розшарування та князівського деспотизму було перенесено на сторінки політичної програми Кирило-Мефодіївського товариства «Закон Божий».

Роздуми автора програми про слов'ян, які у прадавні часи не мали «ні царів, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів» (§ 61), завершуються, як і слід було чекати, твердженням, що ці невластиві для них явища проникли у їхнє середовище від німців (§ 65) [41, с. 162-163].

Вчений вважав, що від занесеної у слов'янське середовище чужоземної скверни можна очиститися християнством, гуманізмом, яким пройнята його ідеологія. Саме в цьому, на нашу думку, криється суть релігійної філософії кирило-мефодіївців.

Подібне трактування правових відносин, зокрема у поморських слов'ян, в історичних матеріалах «Книги буття українського народу» дещо принижує їхню наукову цінність. Але в основі цих трактувань лежать гуманістичні наміри автора, прагнення, бодай, теоретично захистити стародавніх слов'ян від недооцінки та пагубного деспотизму з боку Європи, а слов'янські народи середини ХІХ ст. – від національного та соціального гноблення.

Як уже зазначалося, майбутнє цих народів уявлялося М. І. Гулаку у вигляді федерації слов'янських штатів, де Україна, як і всі інші слов'янські держави, буде непідлеглою Речі Посполитій (§ 109). Вчений мріяв дожити до того часу, коли не стане ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у сербів, ні у болгар (§ 108) [41, с. 169].

Отже, М. І. Гулак висвітлював історію поморських слов'ян з демократичних, гуманістичних позицій. Він щиро вболівав з приводу несправедливих і жорстоких традицій окремих юридичних положень стародавнього слов'янського законодавства і всебічно висвітлював

питання, які презентували цивілізовані чинники їхніх взаємовідносин. На нашу думку, праця «Юридичний побут поморських слов'ян» чекає на дослідження не тільки з боку істориків-джерелознавців, а й з боку спеціалістів історії права.

Важливою для дослідника всесвітньої історії, слов'янознавців, істориків культури є публікація М. І. Гулака «Чеська матиця» (1896), обставини появи якої простежуються у статті С. Кузьменко [126]. Праця Гулака носить історичний характер. Вона порушувала болючі питання історії чеського народу XVIII–XIX ст., особливо історії його культури і боротьби за національне визволення. У цій статті порушуються питання історії про участь народних мас у боротьбі за збереження своєї культури і поширюється позитивний досвід чеського народу у цій справі. На нашу думку, автор цією публікацією дав «правильний рецепт» всім тим, хто потрапив у національну неволю. Проте згадана стаття вимагає поглибленого дослідження та наукової оцінки. Праця була надрукована М. І. Гулаком у Грузії в газеті «Иверия» 30 та 31 січня 1896 р. грузинською мовою. Але завдяки працівникам Центральної Наукової бібліотеки Грузії ця стаття надрукована російською мовою і вводиться у науковий обіг (Додаток Г).

Публікуючи «Чеську матицю» (1896), М. І. Гулак не тільки ставить стратегічне завдання – передати національним окраїнам Росії досвід чеського народу із захисту від знищення рідної мови, літератури, культури, національного самозбереження [28, с. 125-133], а й внести вклад у викриття підступницьких дій метрополій щодо підлеглих територій. І він це робить блискуче, зачіпаючи історію Чехії, яка в ті часи входила до складу Австро-Угорщини, як Україна та Закавказзя – до складу Росії [28, с. 116-125].

У публікації М. І. Гулак, по суті, порушує чотири питання.

По-перше, показує історію втрати чеським народом своєї державної та національно-культурної незалежності. Починаючи з XV ст., як пише автор, «від чехів відвернулася доля». З 1620 р., після поразки від Німеччини, кожного ранку на чеських майданчиках спалювалися чеські книги, а населення повністю потрапило під вплив німців. Над Чехією нависла загроза національного знищення [28, с. 120].

По-друге, підкреслює роль і місце чеської інтелігенції у збереженні власної культури, у створенні просвітницького товариства

«Матиця – С» (1880), якому судилося стати центром національного відродження.

По-третє, відзначає високу національну самосвідомість простих чехів, матеріальну підтримку ними діяльності товариства, а також гуртування навколо «Матиці» людей різних соціальних груп і достатку, і перемогу чехів.

По-четверте, вважає, що створення подібних просвітницьких товариств гідне наслідування. Вітає виникнення матиць у Польщі, Галичині. Додамо, що він постійно рекомендував створити щось подібне і на Кавказі. Свою думку він висловив у рецензії на переклад віденського вченого А. Лейста «Витязя у тигровій шкурі» Шота Руставелі, ще за п'ять років до публікації згаданої статті [58].

Отже, як славіст М. І. Гулак зачепив низку питань з глибин слов'янської історії. На широкій джерельній базі показав самотність, гуманність слов'ян, традиції їхньої культури. Він вітав активність чехів із збереження своєї культури в нові часи, пропагував їх самосвідомість. Він щиро вірив, що слов'яни відродять свою державність, що шлях до цього відродження лежить через взаємодопомогу, через об'єднання зусиль у боротьбі з метрополіями. І цим він заслужив повагу всього наукового слов'янського світу.

Одночасно трактуючи проблеми класової диференціації у слов'ян, М. І. Гулак помилково вважав, що вона є результатом зовнішніх впливів.

У творчій спадщині М. І. Гулака є низка праць, які висвітлюють проблеми світової історії. Серед них малодосліджене повідомлення «Герат и Англия» (1880) [38]. Рецензія на працю австрійського історика Ленормана «Пособие по древней истории Востока до Персидских войн» (1879) [61] та про знаменитого персидського поета Нізамі Генджеві і його поему «Поход руських против Бердая» (1899) [50] тощо.

Вивчення змісту публікацій дає право дійти висновку, що М. І. Гулака цікавило не тільки минуле України, народів слов'янських земель, а й проблеми всесвітньої історії. Зокрема, рецензуючи згаданий посібник Ленормана, він проявив глибокі знання з питань східної міфології. Вважав, що вона недостатньо використана автором, що значно збіднило видання.

М. І. Гулак вважав, що міфи еллінів про Психею і Ероса перегукуються з міфом про діяльність Прозерпіни в Ассирії і збагачують уявлення людей про життя їх попередників давно минулого часу [61]. Дає пояснення проявам стародавніх таїнств як свідченню «здорової філософії» та «справжньої школи божої мудрості» [61].

Микола Іванович вважав, що Ленорман недостатньо використав у праці міфологічні тексти, особливо про кохання ассирійського міфічного героя Іздубара та богині Істарі, відповідники якої є і у міфології еллінів, і скандинавів. Ця забута легенда, пише М. І. Гулак, «кидає яскраве світло на релігійні погляди вавилонян» [61]. Колишні ассиріяни вірили, що якщо до них не приходять богиня кохання Істарі, то «на землі може зникнути любов. Тоді самі боги прагнули її повернути людям» [61].

Вченому хотілося, щоб використання легенди про Іздубара та Істарі, як і поеми «Лейла і Менджун», «Тахір і Зухра», «Ромео і Джульєта», дало людям радість, добро і надію. Подібного роду міфи, вважав він, облагороджують історичні праці про стародавній світ, розповідають про живих людей, їх почування і помисли [61].

У праці «Герат и Англия»¹ (1880) [38] М. І. Гулак простежив політику Росії та Англії щодо Іраку, Герату, Афганістану, Туркменії та інших країн Азії. Він розповів про їхнє суперництво за пануванням над цими державами, розпалювання ворожнечі між народами азіатського континенту, висловив міркування з приводу міжусобних близькосхідних війн та побуту середньоазіатських племен.

Згадана праця М. І. Гулака порушує, на нашу думку, кілька логічних сюжетів, які розповідають про актуальні питання історії Герату, Туркменії, Афганістану, Персії та інших азіатських територій, а також про зовнішню політику Англії і Росії щодо народів цих країн.

¹ Згадана стаття М. І. Гулака вимагає джерелознавчого дослідження, оскільки переважна більшість знавців спадщини М. І. Гулака про неї не згадують. Стаття підписана звичайною для Гулака аббревіатурою «Н. Г.». У передмові до статті зазначається, що вона є перекладом листа персидського дипломата до «англійського сановника сера Генрі Рауменсона». Проте навіть поверховий огляд статті дає підставу дійти висновку, що її зміст просякнутий «гулаковим духом».

М. І. Гулак не без підстав відзначає, що взаємовідносини між Росією і Англією щодо країн Сходу продиктовані великодержавними амбіціями, прагненням цих держав до світового панування, встановленням протекторатського режиму над Індією та Китаєм. Для досягнення цієї мети Англії та Росії потрібно було спочатку оволодіти «воротами» до країн Сходу – Гератом. «Здобувши Герат, – пише Гулак, – англійці хочуть в його образі звести загрозу проти Росії» [38].

Він стверджує, що вплив Росії на Іран Англія може послабити тільки оволодінням Герату [38], оскільки Герат тоді був ключем до Індії і боротьба за вплив на Герат є боротьбою Англії та Росії за вплив на Азію, а відтак і за гегемонію у світовому пануванні.

У статті простежується й інша думка: борючись за Герат, Англія готувала собі плацдарм для проникнення в Росію з півдня і блокування її зовнішньої політики на азіатському континенті [38].

Вчений висловив свій жаль з приводу того, що імперська політика Англії та Росії на сході згубно позначилась на становищі народних мас Персії, Афганістану, Герату, Туркменії та інших країн. «Англія, – пише Гулак, – це приятель, який приносить одне тільки горе: вона є причиною обезлюднення Хіросана, вона прирекла Персію на неминуче розорення... вона прагне відірвати від неї одну із давніх її столиць – Герат» [38].

М. І. Гулак вважав, що жорстка політика Англії на Сході розчистила дорогу впливу на країни цього континенту Росії. «Англія привела росіян в країну Туркмен, віддала їм в руки войовничі племена цього краю... Сама сприяла Росії в тому, щоб вона заволоділа серцем Хіросана – долиною Атрек». «Завдяки цій нещасній політиці, – підкреслює Гулак, – росіяни знайшли в Персії союзника» [38].

Вчений з гнівом стверджує, що загарбницька політика Англії і Росії на Близькому Сході та в Середній Азії втягнула у свою войовничу сферу багато місцевих племен, особливо туркмен. Сутички між туркменами та персіянами розорювали країну, обезземельовали Хіросан, Абрабад. «Більше мільйона персіян всіх класів і станів: військові, купці, поети, духовенство, благородні і навіть члени царської родини попадали в полон і продавались на ринках, як проста вантажна худоба» [38].

М. І. Гулак, з властивою для нього сміливістю, виступив проти колоніальної політики Англії та Росії. «Я думаю, – писав він, – що

мужні уми, які роблять щось для виправлення такої політики, діють цілком вірно». Звертаючись до урядів, він записав у статті: «Не драйте народи, які створені для того, щоб бути вашими природними союзниками. Особливо не принижуйте їх і не ігноруйте ними... Перемога буде за тими, хто зуміє прив'язати до себе проміжні народи» [38].

Автор зробив спробу спрогнозувати майбутню ситуацію навколо Ірану, Герату, Афганістану та Туркменії. Він дійшов висновку, що більше перспектив на зміцнення авторитету в Азії має Росія. Вона спирається на туркменські племена, «які є самим грізним елементом», зуміла налагодити зв'язки з Іраном. Спираючись на них, можна досягти бажаних успіхів [38].

Отже, у статті «Герат и Англия» М. І. Гулак засудив колоніальну політику Росії і Англії в Середній Азії та на Кавказі, став на захист бідноти Персії, Герату, Афганістану, Туркменії та інших азіатських племен, які втягувалися колонізаторами у міжусобні війни.

Погляди М. І. Гулака на окремі проблеми світової історії вражають читача ерудицією автора та його громадянською позицією. У кожній із своїх робіт він підкреслював необхідність поширювати відомості про історичні події, процеси і явища, які несуть людям світлі знання, стверджують гуманізм, дають сучасникам певні історичні уроки.

4.2. Активна участь М. І. Гулака в розробці археографічних проблем у Грузії, Вірменії та Азербайджані

Вивчення джерел засвідчує, що на Кавказі М. І. Гулак прожив майже половину свого життя (1869–1899). Його основна діяльність була присвячена педагогічній роботі: викладання математики в гімназії Ставрополя (1862–1863), фізики та космографії в Кутаїській гімназії (1863–1867), математики, фізики, латинської та грецької мов у 1-й Тифліській гімназії (1867–1886). Після виходу на пенсію (1886) й до смерті (1899) він проживав у м. Єлизаветполі (Гендже), що належить Азербайджану. Посилаючись на спогади його учнів С. Єгізарова [87, с. 48-50] та М. Грушевського [35], ми відзначали його самовідданість на цій ниві.

Займаючись педагогічною діяльністю, М. І. Гулак одночасно вивчав проблеми історії, літератури, мови, усної народної творчості на-

родів Кавказу, а також з природознавства. Ним не залишаються непоміченими видання творів кавказьких авторів, зокрема праць, присвячених культурі цього регіону. На деякі з них він писав рецензії або виступав зі спеціальними публічними доповідями. Зокрема, можна назвати такі його літературознавчі роботи кавказького періоду, як: «О «Барсовой шкуре» Руставели» (1884); «Адольф Петрович Берже» (1887); «О знаменитом персидском поэте Низами Ганджийском и его поэме «Поход руських против Бердая» (1899); рецензія на прозовий переклад О. О. Навроцьким з персидської на російську мову поеми «Лейла и Меджнун» (1894); видання Артуром Лейстом «Грузинских литературных памятников» (1891); працю Ф. Альтера «О грузинской литературе» (1882); власну статтю «О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков» (1899) та багато інших.

Наукові доповіді та рецензії М. І. Гулака відзначалися глибокою пошаною їх автора до внеску кавказьких народів у світовий культурний прогрес. На кожній їхній сторінці звучить турбота про необхідність ознайомлення найширших кіл громадськості з творами кавказьких національних поетів та письменників, донесення висловлених ними ідей до народних мас.

Думаємо, що найбільший інтерес становить згадана вище праця М. І. Гулака «О «Барсовой шкуре» Руставели» [48]. Глибоке вивчення положень названої праці дає підставу дійти висновку, що її автор мав свою оригінальну концепцію творчості Руставелі.

Важливою складовою цієї концепції є твердження про грузинське, самобутнє походження поеми. М. І. Гулак висловлює впевненість у тому, що Руставелі – поет і мислитель, сформований на національній, грузинській основі, а тому його поема, безперечно, грузинська за своїм духом та прагненнями. Що ж до таких назв, як Аравія, Індія і Китай, що зустрічаються у поемі, то вони, за глибоким переконанням Гулака, відіграють «у Руставелі роль суто ідеальних назв, які не мають нічого спільного з справжніми країнами та їх жителями». «Кожний аравітянин та індієць у «Барсовой шкуре», – продовжує вчений, – по суті справжній грузин, і карталінський елемент, ніби пахощі троянд, розлитий у всій поемі. Цей дуже відчутний місцевий колорит складає одну з найвищих окрас усієї поеми і спричиняється до її незвичайної популярності по всій Грузії» [179, с. 19]. Цей висновок

М. І. Гулака мав на ті часи актуальний характер, оскільки знаходилися автори, які намагалися довести, що ніби знаменита поема Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» – не грузинського походження [174, с. 67]. Праця Гулака була додатковим свідченням того, що ці автори помилялися і їхні висновки були науково неспроможними.

Наступним важливим моментом праці М. І. Гулака є його висновки про почесне місце Ш. Руставелі серед найвидатніших письменників світу. Розглядаючи поему «Витязь у тигровій шкурі» на тлі світової поезії, зокрема таких шедеврів світової літератури, як «Іліада» та «Одісея», «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів», «Слово о полку Ігоревім», твори Аріосто, Боярдо, Тассо, Данте, М. І. Гулак підкреслює, що всі вони розв'язували важливі для своєї епохи завдання і заслужили глибоку повагу та безсмертя. «Барсова шкура» – не наївна епопея на зразок «Іліади», «Одісеї» і навіть «Нібелунгів», – робить висновок Гулак, – вона також не оспівує знаменної події в житті батьківщини, як наприклад «Слово о полку Ігоревім»... «Барсова шкура» скоріше подібна до романтичних епопей Аріосто і Боярдо» [179, с. 25].

Літературознавець Н. Поракішвілі зауважує, що тут М. Гулак зробив дальший крок в порівнянні з висловлюваннями першого російського дослідника творчості Руставелі архімандрита Євгенія (Болховітінова)¹. «Схему свого попередника, – пише автор, – Гулак збагачує новими іменами, розвиваючи її в іншому напрямі... Паралелі, що їх наводить Гулак, покликані допомогти читачеві зрозуміти «Витязя у тигровій шкурі» як нове і своєрідне явище світової поезії» [173, с. 45-46].

Микола Іванович також порушив питання художніх особливостей «Витязя». Зокрема, він торкнувся специфіки побудови поеми, її мови, відзначив високу музикальність твору, яка «не поступиться гекзаметрам Гомера і Вергілія» [174, с. 67]. М. І. Гулак у трактуванні зовнішньої форми поеми зробив висновок, що відтепер думки про силабічну будову вірша знаменитого грузинського поета слід категорично відкинути [97, с. 122-123].

Було б, проте, неправильно, думати, що в трактуванні твору Ш. Руставелі М. І. Гулак вдало розв'язав всі порушені ним питання.

¹ Мається на увазі дослідження архімандрита Євгенія (Болховітінова) «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии». – СПб., 1802. – С. 83–97

Зокрема, він штучно поділив поему на дві частини, з яких перша, як йому здавалося, є грузинська, друга – взята з перського оповідання на зразок «Тисяча і однієї ночі», і тим самим не забезпечив послідовності своєї концепції про грузинський характер твору [174, с. 67].

Крім цього, вбачаючи в творі Руставелі романтико-пригодницький характер, Гулак дещо спрощує його ідейні засади, недооцінює багато відтінків у змісті цього прославленого грузинського твору. Ці та інші недогляди в праці пояснюються умовами часу та слабким рівнем тодішнього руставелезнавства, одним із зачинателів якого був сам Гулак.

Незважаючи на це, М. І. Гулак прирівнював «Витязя у тигровій шкурі» до кращих взірців світової поезії. Він щиро жалкував, що з твором Руставелі майже не ознайомлені народи багатонаціональної Росії. Гулак мріяв про ті часи, коли «Витязь» побачить світ мовами багатьох країн світу. «Цьому мають передувати сумлінні критичні праці саме грузинів, – зауважував він, – що ґрунтуються на глибокому знанні історії грузинської мови, на широких археологічних розвідках, а також на естетичному відчутті» [49, с. 20].

Грузинська громадськість високо оцінила заслуги М. І. Гулака в справі організації наукової розробки безсмертного твору Ш. Руставелі. Тогочасні грузинські газети одностайно вказували на ту титанічну працю, яку проробив М. І. Гулак над «Витязем», а також на його виняткове наукове сумління та авторитет. Зокрема, газета «Дроеба» 28 жовтня 1884 р. подякувала М. І. Гулаку за підготовку та випуск у світ праці «О «Барсовой шкуре» Руставели». «Тепер кожен, хто володіє російською мовою, – зазначалося в статті, – має можливість ознайомитися з думкою українця про нашого кращого поета. Уважна оцінка і аналіз ученого, який не є грузином, але вивчив грузинську мову і в оригіналі прочитав твір Руставелі, його спостереження, його розбір, його думки і міркування допоможуть нам, спонукають нас заново розглянути багато таких сторін поезії Руставелі, на які ми, грузинські читачі, здебільшого не звертали уваги». У газеті «Кавказ» у номері за 2 листопада 1884 р. зауважувалося, що згадана праця М. І. Гулака є чи не першою спробою критичного аналізу поеми, оскільки, крім етюдів Броссе і публічних лекцій Акакія Церетелі, досі не було «жодної серйозної наукової праці, в якій би «Барсова шкура» була б розглянута з точки зору художньої критики» [208, с. 20].

Згаданий вище грузинський дослідник Н. Поракішвілі справедливо підкреслює, що поява книги М. І. Гулака «О «Барсовой шкуре» Руставели» була видатним явищем у культурному житті Грузії, оскільки до того часу майже не було спеціальних руставелелогічних досліджень. «Своєю працею, – пише вчений, – Гулак зробив значний внесок у розвиток руставелелогії як окремої галузі науки. Незважаючи на деякі спірні твердження, книга видатного українського вченого Миколи Гулака увійшла в руставеліану як цінна праця, що відіграла помітну роль у популяризації поеми Руставелі за межами Грузії, у зміцненні культурних зв'язків грузинського, російського та українського народів» [173, с. 52]. Можна було б навести й інші приклади, які додатково розповіли б про М. І. Гулака як про ученого-руставелезнавця [121, с. 86-87], праці якого не втратили свого значення і на сьогодні.

Заслуговують на увагу й інші історико-літературознавчі праці М. І. Гулака. Серед них змістовна рецензія на віршований роман «Висрамиани» [59], який є визначною пам'яткою грузинської літератури XII ст. і який у 1884 р. побачив світ після старанної редакційної обробки групою культурних діячів Грузії під керівництвом Іллі Чавчавадзе.

У рецензії М. І. Гулак висловив свої погляди на низку питань, що стосуються походження «Висрамиани», його авторства, історії публікування твору та стану його наукової розробки. Зокрема, М. І. Гулак в основному вірно пояснив історію виникнення цієї «стародавньої поетичної повісті». Він науково підтвердив, що цей високий за своєю художньою вартістю твір належить перу поета Гургані, який написав його персидською мовою у першій половині XII ст. Пізніше грузинські вчені встановили, що повне ім'я автора «Висрамиани» – Фахр ад дін Асад Гургані. М. І. Гулак позитивно оцінив плідну працю Іллі Чавчавадзе та його друзів із випуску названого роману друком, який, як вважав автор, є чудовою старовинною пам'яткою грузинської літератури і завжди буде хвилювати і зворушувати читача.

Сповідуючи «безмежну любов до грузинської літератури» [179], М. І. Гулак хотів бачити опублікованим все те, що могло б прислужитися грузинам у їхньому культурному розвитку. З цією метою він друкує статтю про віденського вченого Ф.-К. Альтера, що у 1882 р. випустив у світ німецькою мовою працю «О грузинской литературе», в якій у вигляді додатків опубліковано декілька грузинських старо-

житностей. Серед них старовинна грузинська Біблія («Четвероєвангеліє»), яка до того часу в єдиному примірнику зберігалася в Римі у папській бібліотеці й зусиллям приятеля М. І. Гулака, чеського вченого Добровського була завезена до Відня [60].

Знавець грузинських старожитностей Ф.-К. Альтер, за свідченням І. Гулака, був у захопленні від цього документа: «Безцінне біблейське видання буде завжди складати один із скарбів віденської імператорської придворної бібліотеки і увічнить пам'ять мого приятеля Добровського» [60].

Докоряючи грузинам за недбале ставлення до власних старожитностей, М. І. Гулак зауважує: «Хотілось би дізнатися, чи є в Тифлісі, наприклад, в публічній бібліотеці чи в іншому місцевому книгосховищі екземпляр цього видання? Чи можливо, сучасні грузини нехтують тим, що вважається безцінним скарбом у бібліотеках Риму та Відня» [60].

У рецензії на видання Альтера М. І. Гулак підкреслював, що у книзі побачили світ такі старовинні пам'ятки Грузії, як: великописемні проповіді грузинською мовою Федора Студійського; проголошена на Ефеському соборі промова св. Кирила Олександрійського; промова на Воскресіння святого Іоанна Златоуста; рукопис з історії Грузії «Картліс Цховреба» та багато інших документів і матеріалів. Гулак зауважував, що ці пам'ятки є безцінним скарбом не тільки Грузії, а й народів світу.

У статті про «Чеську матицю» (1896) М. І. Гулак давав пораду грузинам активніше пропагувати власну історичну спадщину та культуру, спонукав їх до більш активної діяльності на цій ниві. У рецензії на переклад німецьким вченим Артуром Лейстом «Грузинских литературных памятников» (1891) вчений рекомендував кавказькій науковій громадськості брати приклад з німців, які проявляють неабияку наукову старанність, «не залишають недослідженою жодної галузі знань, жодної народності, жодної словесності» [58]. М. І. Гулак з повагою ставився до згаданої вище праці тому, що її автор ознайомив читачів з багатьма проблемами давноминулого життя грузинського народу, його прадавньої культури. Зокрема, М. І. Гулак відзначає, що у праці А. Лейста читачі ознайомляться з такими цікавими звичаями грузин, як «поклоніння небесним світилам», давання клятви від імені

сонця, принесення в жертву тварин, якому інколи не знають міри, тощо [58].

Аналізуючи праці М. І. Гулака з проблем грузинської культури, варто нагадати про ще одну розвідку – «О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков» (1899), яку було надруковано вже по смерті автора. В ній М. І. Гулак досліджує граматичний склад грузинської мови, використовує порівняльно-текстологічний метод, ділиться своїми роздумами та висновками [52, с. 121]. Тогочасні грузинські вчені відзначали, що стаття «вражала новизною поглядів» і якщо й не доводила приналежності мови до групи індоєвропейської, то підводила до висновку, що «існують незаперечні близькі зв'язки» між ними [173, с. 38-39].

На нашу думку, про М. І. Гулака ще мало створено праць як про знавця літератури тюркських народів, зокрема азербайджанського. А, між тим, статті М. І. Гулака про життя і діяльність багатьох азербайджанських поетів і письменників не втратили свого значення і досі. Зупинимось поки що на двох його статтях.

Перша написана у Тифлісі в 1887 р. й присвячена орієнталісту А. П. Берже [37]. Зі статті стає відомо, що літературна діяльність А. П. Берже проявилася не тільки у виданні десяти великих томів Актів Кавказької археографічної комісії, але й у багатьох працях з персидської історії, лексикографії та літератури. Сюди можна віднести, наприклад, його російський переклад персидської історії Джемаледдіна Карабаського¹ («Історія Карабаха»), «Персидсько-французький словник» (Лейпциг, 1868), а також його «Збірник пісень закавказьких поетів XVIII–XIX ст. тюрсько-азербайджанською мовою» (Лейпциг, 1869) [37, с. 819]. М. І. Гулак виявляв повагу до А. П. Берже за його працю, за користь цієї праці, за те, що результати його наукової роботи допомагали росіянам зрозуміти Азербайджан, пізнати його культуру [37, с. 820]. Зокрема, Гулак уважно простежив створений А. П. Берже персидсько-французький словник, відзначив його прагматичність, оскільки існуючий («Словник Бьянкі») «став уже бібліографічною рідкістю» [37, с. 819].

¹ Мірза Джемал Джеваншир (Карабаський) помер 1853 р. – азербайджанський історик, 1797–1822 рр. візир при карабаських ханах. Після 1822 р. служив у карабаському провінційному суді. Автор книги «История Карабаха», написаної на фарсі.

Даючи літературознавчу оцінку опублікованому А. П. Берже збірнику азербайджанської поезії (1869), Гулак писав, що «цей прекрасно виданий збірник містить в собі всю поетичну літературу закавказьких магометян» [37, с. 820]. За свідченням спеціалістів, «чимало пісень, особливо у старших поетів Вагіфа і Закіра, могли б у доброму поетичному перекладі зрівнятися і за формою і за змістом з кращими творами новітньої німецької музи» [37, с. 820]. Крім того, А. П. Берже допоміг М. І. Гулаку зрозуміти азербайджанського поета Вагіфа, який володів великою науковою інформацією з астрономії, міг передбачити місячні затемнення та землетруси, був талановитим будівельником, за що султан присвоїв йому сан візіря. Від А. П. Берже М. І. Гулак дізнався про обставини трагічної загибелі Вагіфа [37, с. 821].

М. І. Гулак досліджував творчість азербайджанської поетеси Ашиг Пері. Ця «16-ти річна татарська дівчина, – писав він, – чудова не тільки простотою, але й прекрасною поетичною обдарованістю, талантом імпровізації. Вона вступила у змагання з багатьма сучасними поетами і завжди перемагала... Ця імпровізація Ашиг Пері до цього часу збереглася у пам'яті народній, як єдиний спогад поетичного таланту цієї прекрасної жінки» [37, с. 821].

Захоплювався він також творчістю ще однієї юної карабаської поетеси – Фатман. «Поява кавказьких жінок – поетес, – писав Гулак, – свідчить, що в них, не дивлячись на пригнічення та гаремне життя, все-таки жевріє іскра Бога» [37, с. 824].

Гулак щиро вітав творчість азербайджанського гумориста Мірзи Ахундова. «Він, між іншим, написав кілька комедій, – зауважував Гулак, – і це є, за свідченням знавців, перший і надзвичайно відомий досвід на цій стежі татарської словесності» [37, с. 822].

Вчений Азербайджану, літературознавець Аббас Абдулла в статті про М. І. Гулака «Дослідник, перекладач» у 1970 р. писав: «Про життя і діяльність ученого існує ряд дослідницьких статей, в яких автори торкалися його зв'язків з азербайджанською літературою. Так, про перебування українського революціонера-демократа в Гендже писали М. Горяєв та професор С. Єлізаров. Але до цього часу ще достатньо не висвітлено творчості Гулака в цілому, не досліджено його зв'язки з літературами тюркських народів, зокрема азербайджанського» [1]. А. Абдулла стверджує, що статті Миколи Гулака,

присвячені азербайджанській літературі, не втратили свого наукового значення. Можна припустити, що не лише твори поетів Азербайджану, але й критичні та літературознавчі праці про них були відомі Гулаку [1].

Відомі поки що дві статті Гулака про азербайджанську літературу. Перша написана в Тифлісі, друга в Гендже. У першій, віддрукованій 1887 року в журналі «Русская старина», висвітлюється, як уже зазначалося, діяльність німецького вченого Адольфа Петровича Берже в галузі орієнталістики. Із статті Гулака стає відомо, що Берже переклав на російську мову книжку «Історія Карабаха» видатного історика Мірзи Джамала Джеваншіра Карабагі, а також видав у Лейпцизі вірші азербайджанських поетів мовою оригіналу [1].

У своїй праці Гулак високо оцінює поетичну спадщину славетних Вагіфа та Закіра. Він, зокрема, відзначав, що якби твори цих поетів було перекладено з високою майстерністю, вони перевершили б найкращі зразки нової німецької поезії.

Згадавши з пошаною про Вагіфа та Закіра, Месіхі, Ф. Ахунтова, український дослідник підкреслює особливу красу й поетичність творів жінки – Ашиг Пері. У своїй статті Гулак торкається питань емансипації жінки на Сході й відзначає, що в інтелектуальному відношенні Ашиг Пері може правити за взірєць не лише для жінок Закавказзя, але й всієї Європи [1].

Друга стаття Гулака присвячена геніальному представникові східного ренесансу, азербайджанському поету Нізамі. Відкидаючи існуючі в літературі думки, що Нізамі народився в перському місті Гуммі, Гулак встановив, що «батьківщиною Нізамі було м. Гендже (Єлизаветполь), де він провів усе своє життя, і був похований у так званій «зеленій мечеті», у восьми верстах від цього міста» [37].

У статті «О знаменитом персидском поэте Низами Ганджийском и его поэме «Поход русских против Бердая» («Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа» (1899)) широко описується становище Гендже в добу Нізамі. Тоді це місто було одним із культурних центрів Азербайджану. «Сімсот років тому, – пише М. Гулак, – мешканці Гендже, тобто сучасного Єлизаветполя, відзначалися не лише войовничістю, релігійним фанатизмом і нетерпимістю, але й любов'ю до просвіти та поезії. Гендже вважалася важливим оплотом мусульманського світу проти сусідніх гяурів, славилася сво-

їм багатством, своїми медресе, нарешті пишалася тим, що була батьківщиною багатьох славних поетів» [50, с. 116].

До останнього часу не визначено дати завершення Нізамі поеми «Скарбниця таємниць». За Е. Бертельсом, поему написано у 1173–1179 рр., за Г. Араслі – 1175–1179 рр., за М. Алізе – не пізніше 1172 р. Дата Гулака найбільш наближається до останньої, визначеної азербайджанським науковцем М. Алізе. Аргументи, які він подав у своїй статті, є переконливими й дають підстави стверджувати вірогідність саме названого року [1].

У творчому доробку М. Гулака є переклад з азербайджанської мови поеми Фізулі «Лейла и Меджнун», який він здійснив разом з двоюрідним братом, колишнім членом Кирило-Мефодіївського товариства О. Навроцьким.

Зацікавлення азербайджанською літературою привело М. Гулака до глибокого ознайомлення і з іншими тюркськими літературами. Про це свідчать публічні лекції «О народной поэзии татар, туркменов, тюрков», «Ещё о народной поэзии наших тюркских народов», з якими український вчений виступав у 1885 та 1886 рр. у Тифлісі [1].

Чимало зробив Микола Гулак у вивченні та популяризації літератури Азербайджану.

По-перше, він дослідив питання про дати життя персидського поета Нізамі Генджеві та його справжню батьківщину. Дослідник Абдулла Аббас вважає, що в розв'язанні цієї спірної проблеми М. І. Гулак підійшов найближче до істини [1]. Він встановив, що батьківщиною Нізамі є м. Єлизаветполь (нині – Гендже, Азербайджан), а дати життя – перша половина XII ст. – 1203 р.

По-друге, М. І. Гулак визначив роль і місце Нізамі в азербайджанській літературі. «Нізамі, – писав Гулак, – посідає, безперечно, вагоме місце серед світил, що сяють на небосхилі іранського Парнасу, нарівні з Фердуосі, Сааді і Джамі» [50, с. 117].

По-третє, торкнувся висвітлення такого історичного факту, як похід русів у землі теперішнього Азербайджану у 943–944 рр. та його тодішньої столиці – Бердаа. М. І. Гулак показав, що цей похід був жорстоким, оскільки під час облоги згаданого міста загинуло близько 20 тис. жителів, а Бердаа розграбовано. Ця жахлива картина минулого, зауважує Гулак, викликає жаль і смуток і сьогодні [50, с. 120].

По-четверте, показав дивні звичаї Азербайджану XII ст. Феодали цієї країни від поетів вимагали безсоромного їх вихваляння, присвячення своїм персонам поем та віршів. Поки Нізамі писав чергову хвалебну оду, правитель Азербайджану Ільдегіз робив похід проти царя Грузії Георгія (1171) [50, с. 120].

По-п'яте, показав поетичність азербайджанського народу. Цей народ, зауважував М. І. Гулак, відзначався войовничістю, релігійним фанатизмом і нетерпимістю, але й любов'ю до освіти та поезії. «Подальші історичні умови, – зауважує М. І. Гулак, – створили у цьому краї жорстокі умови для виживання». Останнім часом «замість потягу до освіти ми бачимо тут тупе невігластво мас та повальну неписьменність, розпалювання релігійного фанатизму серед азербайджанців» [50, с. 118]. Тобто, М. І. Гулак з властивою для нього безкомпромісністю висловив свій жаль з приводу освітньої запущеності в Азербайджані. Сумує, що у першій половині XIX ст. жителі Єлизаветполя не знають власного поета Нізамі та його знаменитих творів. Ці слова належать людині, яка народилася в Україні, але серце якої випромінювало порядність, чесність і турботу за майбутній розвиток культури Азербайджану, за кращу долю його народу.

Вчений з великим захопленням відзначає, що в Німеччині «уже декілька років підряд виходить публічно по кілька томів так званої «Вірменської бібліотеки», яка включає в себе приклади творів Патканьянца, Халатьянца, Прошьянца, Сундук'янца та інших вірменських літературних діячів, імена яких нам, росіянам, на жаль, відомі тільки із розмов» [58]. Він висловив вдячність німецькій науці за те, що вона з великою пильністю стежить за сучасним розвитком як вірменської, так і грузинської літератур.

Заслуговує на увагу і перекладацька діяльність М. І. Гулака. Він вважав своїм громадянським обов'язком працювати в ім'я ознайомлення всіх народів Росії з кращими творами національних письменників та поетів. Зокрема, він прагнув зробити свій внесок у справу перекладу мовами народів Росії згаданої вище знаменитої пам'ятки грузинської поезії – «Витязя в тигровій шкурі». Дослідники не без підстав вважають, що на українську мову «Витязя» О. О. Навроцький став перекладати під впливом М. І. Гулака [165].

Літературознавець М. М. Павлюк не виключає, «що обидва українські літератори працювали спільно, радилися й консультувалися один з одним, прагнучи ширше спопуляризувати перлину грузинської поезії, тоді ще дуже мало відому за межами Грузії» [165, с. 74]. На жаль, О. О. Навроцький не закінчив цього перекладу, але й те, що ним виконано, посідає почесне місце в історії перекладів з Руставелі [165].

У свою чергу, М. І. Гулак плідно працював над виконанням перекладу «Витязя» російською мовою. За даними Н. Поракішвілі, М. І. Гулак переклав російською мовою більше ста строф «Витязя» [173, с. 39]. Імедадзе висловив думку, що М. І. Гулак переклав російською мовою всю поему [97, с. 119]. Переселившись до Азербайджану, М. І. Гулак переклав на російську мову, як уже зазначалося, поему Фізулі «Лейла и Меджнун». Не задовольняючись прозовим перекладом, він домовився з О. О. Навроцьким, щоб той здійснив цей переклад віршованою формою. Незабаром читачі мали можливість ознайомитися з ним в азербайджанській газеті «Кешкуль» [85, с. 19].

Разом з Навроцьким вони виконували й інші переклади. Зокрема, вони тривалий час спільно працювали над перекладом поеми Лонгфелло «Еванжеліна» [87, с. 47-48] тощо. В перекладах М. І. Гулак був надзвичайно вимогливим і завжди намагався якнайкраще наблизити його до оригіналу [173, с. 39-40]. Він гостро критикував тих, хто не знаходив потрібної адекватності. За це, наприклад, він не поділяв німецького перекладу «Витязя», виконаного Артуром Лейстом. Свавілля в перекладі, як зауважував Гулак, лежало в основі втрати А. Лейстом багатства почуттів і відтінків, які притаманні для поеми Руставелі і надають їй тих особливостей, що «найяскравіше характеризують час і місце створення поеми, а також весь тогочасний культурний устрій» [58]. Таким чином, М. І. Гулак схилив голову перед поетичним генієм грузинського, азербайджанського та інших народів Кавказу, щиро радів, коли твори Руставелі, Нізамі Генджеві, Вагіфа, Закіра, Ашиг Пері, Ахундова, Месіхі та інших кавказьких поетів і письменників друкувалися, коли про них дізнавалися широкі кола громадськості.

4.3. Дослідження вченим актуальних проблем природничих та фізико-математичних наук

Як відомо, за розпорядженням Миколи І Гулака було ув'язнено на три роки у Шліссельбурзьку фортецю, а потім заслано на 6 років під нагляд поліції у Перм. Гулакознавці С. Б. Кримський та М. І. Кратко зазначають, що в цей період він працює над математикою і античною літературою, вивчає в оригіналі твори Аристотеля, Вергілія, Гесіода, Гомера, Горація, Овідія, Платона, Плавта, Піндара, Софокла і Тацита. Перекладає зі старогрецької мови Еврипіда. Предметом уваги вченого лишаються дослідження з історії, ботаніки і музики; поеми Осіана, твори Шекспіра, Філдінга та інших англійських авторів; книги Кюв'є та праці з математичного аналізу, зокрема Лангранжа.

У кавказький період наймасштабніше розгортається просвітницька діяльність вченого. Він читає публічні лекції, присвячені, зокрема, космогонічній системі Канта-Лапласа, спектральному аналізу, питанням літературознавства [121, с. 84]. Виступає і в пресі з пропагандою передових ідей у галузі астрономії, електротехніки, технології, ловного господарства, економіки, санітарної справи і екології [40; 43; 44; 47; 53; 57].

Дослідники вірно відзначають, що до сьогодення «глибоко не вивчена математична спадщина М. І. Гулака» [121, с. 84], а також весь цикл його робіт у галузі природознавчих наук.

Зокрема, його праці «Дослідження трансцендентних рівнянь» (Одеса, 1859., французькою мовою); «Опыт о геометрии четырех измерений. Геометрия синтетическая» (Тифліс, 1877) та ґрунтовна стаття «О настоящем положении европейского градусного измерения» (Тифліс, 1873) стосувалися прикладних питань математики.

Не занурюючись у специфічні наукові викладки М. І. Гулака, пошлемося на їх оцінку спеціалістами. Так, наприклад, автори С. Б. Кримський та М. І. Кратко у згаданій вище роботі стверджують, що праця Гулака про трансцендентні рівняння «дістала схвалення Паризької Академії Наук» [121, с. 86] і була підготовлена на рівні «Лекцій з диференціального та інтегрального числення» (Париж, 1840) [121, с. 86] французького математика Муаньо.

Уперше у світовій математичній науці М. І. Гулак присвятив відомому російському вченому-математику М. І. Лобачевському свою монографічну роботу «Опыт о геометрии четырех измерений. Геометрия синтетическая». Дослідження М. І. Гулака належало до піонерських праць з новітньої геометрії у світовій науці і було, вірогідно, першою публікацією з питань багатовимірної геометрії у вітчизняній науці. У цій праці він розробив власний варіант чотиривимірної геометрії, побудованої за аналогією з евклідовою стереометрією [127, с. 88-89].

Подібно до М. І. Лобачевського він зауважує, що наукові відкриття російського математика адекватні копернівському перевороту в історії науки. Розмірковуючи над поняттями простору, М. І. Гулак доходить висновку про його чотиривимірну кривизну. Ця ідея, як стверджують деякі вчені, на кілька десятиріч випередила висновки, які згодом були обґрунтовані в загальній теорії відносності А. Ейнштейна.

Філософські погляди Гулака позначені пошуком виходу з того ідейного глухого кута, в якому, як підкреслював Ф. Енгельс у «Діалектиці природи», приводили науку до абсолютизації механістичних уявлень та метафізичної однобічності мислення природодослідників. І хоча йому й не вдавалось позбутися деїстичних вагань у розв'язанні деяких загальнотеоретичних питань природознавства [121, с. 87], основною у творчості Гулака була тенденція до подолання ідеалізму, що ґрунтувалась на природничо-науковому матеріалізмі та боротьбі за передову науку.

Творчість Гулака зрілого періоду пройнята пафосом ствердження природничо-наукових ідеалів пізнання світу, звеличення «позитивної науки», що потребує об'єктивного підходу до розгляду та аналізу явищ. На противагу суб'єктивізму, довільним вигадкам і містиці він висуває гасло «піддавати зважуванню, вимірюванню та численню одержані результати». З цих позицій вчений розглядає науку як рішучу антитезу всьому надприродному й містичному. «Що може бути спільного, – підкреслює він, – між точною, тверезою наукою та явищами з галузі надприродного» [51, с. 513]. Тим самим Гулак виступає як ідейний союзник передових російських вчених, які на чолі з

Д. І. Менделєєвим вели боротьбу проти модного тоді спиритизму та інших «медіумічних» феноменів¹.

Він доходить висновку, що «усіх медіумів слід було б оголосити шахраями і дурисвітами та засадити їх у гамівний будинок». Усяка містика, як стверджує Гулак, призводить до «шаманства, до культурного варварства», до культу «темних сил» [51, с. 521-522, 526]. Ці рішучі оцінки об'єктивно сприяли зміцненню позицій наукового світогляду.

Обстоюючи принципи природничо-наукового матеріалізму, Гулак наводив вагомі аргументи проти кантіанства з його уявленнями про суто суб'єктивний і апіорний характер простору і часу. Він вказував на матеріальність природи, об'єктивність простору і часу та реальний зміст математичних теорій, що відображали об'єктивні виміри матеріального світу [56, с. 13]. Вчений захищав такі провідні принципи наукової картини світу, як атомізм, закони еволюції небесних тіл, ідею незнищуваності матерії і енергії.

Гулак наполягав на принциповій важливості природничо-наукових фактів, що доводять, як «переплітаються різні сили природи, як вони переходять одна в одну, ніколи не знищуючись і не втрачаючись» [57].

Він не обмежувався простою констатацією закону збереження енергії, який став опорою матеріалістичного погляду на природу, а підкреслював, що це найважливіший принцип наукового світорозуміння. «Останній найважливіший висновок, – писав Гулак, – до якого дійшла наука, є закон збереження енергії у всесвіті». Гулак ставив питання про взаємозв'язок властивостей простору з загальними законами динаміки тіл, які, за його виразом, керують «рухом у нашому матеріальному світі» [56, с. 112-116].

¹ Спіритизм – містико-ідеалістична течія, послідовники якої вірять в існування потойбічного світу душ померлих, що після своєї смерті не поривають зв'язку з землею і можуть вступати в зносини з особливими особами – медіумами, даючи відповіді на їхні запитання. Виник у середині XIX ст. в США і незабаром отримав розповсюдження в Західній Європі. Викликав різку критику з боку вчених-матеріалістів. У 1871 р., за пропозицією Д. І. Менделєєва, при Петербурзькому університеті була створена комісія для вивчення спиритичних явищ, яка визнала спиритизм забобонністю (див. Большая советская энциклопедия. М., 1969-1978. – Т. 23. – С. 28).

Справжнім науковим подвигом Гулака була його пропаганда поглядів М. І. Лобачевського та розробка ідей багатовимірної геометрії. Адже ці напрямки розвитку математики завдали нищівного удару кантіанським поглядам на простір. Неевклідова і багатовимірна геометрія стимулювали дальший прогрес матеріалістичної філософії та готували перемогу діалектико-матеріалістичного світогляду в ході революційних подій у природознавстві на зламі ХІХ–ХХ ст.

Про те, як тонко Гулак вловлював основні напрями прогресивного розвитку природознавства останньої чверті ХІХ ст., свідчить близькість його думок до положень статті Ф. Енгельса «Природознавство в світі духів», де викривались спіритуалістичні погляди деяких західноєвропейських учених. Як відомо, в 70-ті рр. ХІХ ст. деякі природознавці намагались використати четвертий вимір, щоб, за висловом Ф. Енгельса, ствердити, що він «свідчить про існування духів» [85, с. 357]. Викриваючи ці обскурантистські тези, Ф. Енгельс посилається на природничо-науковий матеріалізм, вимагає від дослідників переходу на свідомі матеріалістичні позиції.

До тих учених, які сприяли природничо-науковій критиці містики, належав і Гулак. Щоправда, свого часу він позитивно оцінював конкретно-наукові дослідження Цельнера¹. Проте одразу ж після того, як той схилився до спіритизму, визначив, що в Німеччині на одного природознавця стало менше. Прибічники спіритизму, як вказував Гулак, роблять свої висновки не на точних дослідках, а на туманних свідченнях малоосвічених медіумів і на цьому готові були будувати цілі системи про стан душі в потойбічному світі, про всесвіт, про четвертий вимір. Як зазначав вчений, «називайте це чим хочете, але не домішуйте до цих ваших намагань поважного імені науки» [51, с. 526].

Він не заперечував об'єктивного існування четвертого виміру як предмета позитивної науки. Проте він добре розумів, що четвертий вимір існує в іншому, ніж три виміри матеріального світу, розумінні. «Наш матеріальний світ, – писав Гулак, – дійсно побудовано на цих трьох вимірах, і тільки ці три виміри підпадають під наші почуття. Але з цього зовсім не випливає те, що цілком не існує четвертого ви-

¹ Цельнер (Zellner), Фрідріх (1834–1882) – німецький астроном та фізик, професор Лейпцизького університету, прибічник спіритизму.

міру – назвемо його, скажімо, глибиною – невловимого нашими чуттєвими органами, але все ж таки не менш реального, ніж довжина, ширина і висота» [56, с. 13]. Єдино можливим поясненням такого уявного існування могло б бути лише сучасне діалектико-матеріалістичне розуміння четвертого виміру як математичної абстракції, яка не тотожна об'єктивним відносинам речей, а лише відображає ці відносини, ідеалізує реальні підстави (зокрема, в об'єктивному взаємозв'язку простору та часу), що й виражається в сучасному природничо-науковому понятті чотиривимірного просторово-часового континууму.

Проте в конкретно історичних умовах свого часу Гулак безпосередньо об'єктивував четвертий вимір, піддаючи критиці відому філософську тезу емпіризму про те, що в поняттях нема нічого такого, чого б не містилось би раніше у відчуттях. На його думку, ми не можемо уявити собі напрями четвертого виміру, але мислити його ми можемо.

Вчений, безперечно, був правий у критиці однобічності відомого положення емпіризму, яке зводило розум лише до «шостого відчуття». Однак, критикуючи однобічність емпіризму, він впадав у не меншу крайність раціоналізму, який відривав розум від відчуття, протиставляв пізнання сутності і явищ. Це, у свою чергу, привело вченого до геометричної моделі світу, згідно з якою ми «відчуваємо не самі сутності зовнішніх предметів, а тільки їх проекцію в трьох вимірах, подібно до того, як на картині ми бачимо її проекцію у двох вимірах» [56, с. 22]. Пояснюючи цю ідею, Гулак навіть посилається на Платона. Проте за усієї схожості образу тривимірних проекцій зі схемою платонівської теорії «печерних тіней» його концепція за своїм змістом принципово розходиться з платонізмом. У модель речей як тривимірних проекцій Гулак вкладав природничо-науковий зміст. Саме з цього боку головний прогрес у структурі понять у фізиці характеризується відкриттям того, що певна величина, яка розглядається як властивість предмета, насправді є тільки властивістю проекції [8, с. 275].

Філософська суть концепції «тривимірних проекцій» також розходиться з платонізмом. Для Платона речі – це «тіні ідей», а у Гулака йдеться про чотиривимірну перспективу в тривимірному матеріальному світі. Це взагалі характерна для Гулака тенденція природничо-наукового матеріалізму, яка проклала собі шлях навіть крізь ідеалістичну термінологію і образи, якими він іноді користувався. Особли-

во чітко така позиція виявлялася в тій аргументації, до якої вдавався Гулак для захисту ідеї кінечності астрономічного всесвіту.

Висловлена ідея в цілому є світоглядно помилковою, проте вчений розвивав її в інтересах захисту іншого принципу природничо-наукового матеріалізму – закону збереження енергії. «Цей закон, – писав він, – ніяк не може бути справедливим, якщо припустити, що простір безкінечний і що через це коливання ефіру, які ми відчуваємо у вигляді світла та тепла, губляться у безкінечному просторі» [56, с. 20]. Наведена аргументація привертає увагу з того погляду, що закон збереження енергії свідчить насамперед про незнищуваність матеріального руху, тобто про вічний процес перетворень матерії у Всесвіті. З цього випливає, що кінечність Всесвіту в Гулака має суто просторовий зміст і не стосується матеріалістичних ідей вічного коловороту матерії.

У сучасній науці цей вічний, невичерпний рух матерії характеризується як космічний універсум, тоді як його окремі астрономічні прояви, типу нашого Всесвіту чи Метагалактики, можуть розглядатись як кінечні світи, що моделюються наукою у вигляді замкнутого чотиривимірного просторо-часового континууму [121, с. 86].

Власне таку закономірність чотиривимірного, а не емпіричного, світу і стверджував Гулак, хоч він, як і всі природознавці ХІХ ст., не розрізняв понять «Універсум» та «Всесвіт», вважаючи, що тільки за умови припущення існування четвертого виміру (глибини) можна пояснити кінечність простору та його замкненість. При цьому сама замкненість не виключала необмеженості світу. Навіть кінечність простору Гулак характеризував як одне з логічних припущень наукового мислення. З праць М. І. Лобачевського та Рімана¹ випливає, як підкреслював він, «що можна побудувати розумово простір кінечним» [56, с. 17].

Ця можливість була науково реалізована лише в наш час засобами релятивістської космології. Гулак же сформулював гіпотезу, яка з методологічного погляду була спрямована на подолання метафізичного розуміння безкінечності. Саме завдання розробки нової концепції безкінечності активізується наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з появою фотометричного і гравітаційного парадоксів, які свідчили про кінечність виявів безкінечного Всесвіту.

¹ Георг Фрідріх Бернгард Ріман (1826–1866) – німецький математик.

Наукове розв'язання згаданих парадоксів потребувало діалектико-матеріалістичного усвідомлення безкінечності як суперечності. Так, пояснюючи діалектичну суперечність безкінечності на прикладі теорії чисел, Ф. Енгельс писав: «...одиниця і множинність є неподільними поняттями, що проймають одно одне»; «...множинність так само міститься в одиниці, як і одиниця в множинності» [85, с. 533]. Саме цим передбаченим Ф. Енгельсом шляхом діалектичного усвідомлення ідеї безкінечності і розвивалась далі наука. Перспективні тенденції такого розвитку усвідомлював і Гулак, про що свідчить його критика концепції «поганої» безкінечності. «Дійсно, – пише він, – хто говорить «число», той говорить цим «одиниця» та «зібрання одиниць», і всяка нова одиниця, додана до числа, кладе йому край...» [56, с. 17].

Український вчений був правий у критиці метафізичного уявлення про безкінечність. Але, показуючи суперечність безкінечності, він робить неправомірний висновок про її неможливість як у теорії чисел, так і у Всесвіті. Інакше кажучи, Гулак чимало зробив для критики ідеї «поганої» безкінечності, але був значно слабшим у позитивному осмисленні цієї проблематики. Останнє можна пояснити тим, що вчений порушував проблеми, вирішення яких належало майбутньому. Поняття кривизни простору, замкненої частини чотиривимірної моделі Всесвіту, тривимірної проекції емпіричних сутностей, якими оперував Гулак, здаються немов вихопленими якимось натхненним прозрінням з природознавства ХХ ст. За всіх методологічних труднощів, з якими зіткнувся Гулак під час аналізу цих понять, не можна не віддати належне евристичності його передбачення важливих тенденцій розвитку сучасного природознавства, його передовим, прогресивним поглядам, які сприяли цьому передбаченню.

Гулак був співучасником важливих подій, що передували становленню деяких рис сучасної цивілізації. З одного боку, він причетний до першого етапу формування революційно-демократичних ідеалів, які сприяли назріванню буржуазно-демократичної революції в Росії. З іншого – був одним із піонерів ідей багатовимірної геометрії, що характеризувала важливий напрям підготовки революції у природознавстві на зламі ХІХ–ХХ ст. В історичному контексті підготовки цих двох революцій і визначається місце Гулака в розвитку вітчизняної науки і культури.

В И С Н О В К И

Історико-культурологічний аналіз суспільно-політичних поглядів та наукової спадщини М. І. Гулака дає підстави зробити наступні висновки.

1. У сучасній науковій літературі відсутнє комплексне дослідження, яке висвітлювало б постать українського вченого, революціонера-демократа М. І. Гулака. У результаті евристичного пошуку визначено джерельну базу роботи, яка складається з архівних документів, програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, листів, мемуарів, юридичних, історичних, літературознавчих та фізико-математичних праць українського вченого.

2. Проведена на основі вивчення архівних документів та опублікованих джерел реконструкція діяльності і політичної позиції М. І. Гулака у Кирило-Мефодіївському товаристві дає підстави вважати його нахненником, організатором та ідеологом першої політичної організації в Україні. Ідейний зміст програмних документів Товариства віддзеркалює суспільно-політичні та історичні погляди українського революціонера-демократа. М. І. Гулак сповідував концепцію революційних вибухів під час суспільних формаційних змін і вважав, що рушієм історії є народні маси, стверджував, що шлях до справедливого суспільства і української національної ідеї лежить через федерацію вільних і рівноправних республік слов'янських народів. У зв'язку з цим він, як і Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, підтримував ідею про необхідність єднання слов'янських народів у боротьбі кожного з них за національну незалежність.

3. У другій половині свого життя (60–90-ті рр. ХІХ ст.) М. І. Гулак спрямував свої інтелектуальні сили на науково-просвітницьку діяльність. Свій педагогічний талант український вчений присвятив навчанню української, російської, грузинської, вірменської та азербайджанської молоді; він активно впроваджував морально-етичні норми виховання, які базувались на християнських засадах.

4. Аналіз творчого спадку вченого з історії, агіографії, природознавства, юриспруденції, літературознавства, мовознавства, математики, фізики, геодезії, астрономії, економіки та інших наукових напрямів засвідчив енциклопедичність інтересів М. І. Гулака. Праці

«О настоящем положении европейского градусного измерения» (1873), «Опыт геометрии о четырёх измерениях» (1877), «Радиофон. Научные новости» (1881), «Настоящее развитие электроэнергии и ее будущность» (1882), «Новости по части электричества» (1887), «Планиета Марс и ее спутники» (1879), «О химической поверхности Солнца» (1879), «О медиумистических явлениях» (1881), «О «Барсовой шкуре» Руставели» (1884), «Етюди про трансцендентні рівняння» (1885) та інші характеризують М. І. Гулака як вченого-енциклопедиста, археографа, історика, славіста, літературознавця, мовознавця, природознавця, фізика та математика.

5. Ідейно-філософські концепції та погляди М. І. Гулака позначені тенденціями до подолання ідеалізму. Вчений наполягав на принциповій важливості природничо-наукових фактів, піддавав містику природничо-науковій критиці, виступав як ідейний союзник передових російських вчених, які на чолі з Д. І. Менделєєвим вели боротьбу проти модного тоді спиритизму. Значним науковим досягненням М. І. Гулака була його пропаганда поглядів М. І. Лобачевського та розробка ідей багатовимірної геометрії.

6. Перелік праць вченого доповнився й уточнився завдяки вивченню періодичних видань 70–90-х рр. ХІХ ст.: були виявлені такі його переклади, як «Социальные задачи христианского общества. Р. Тодта» (Русская мысль, 1880) та «Перевод шведского поэта Тегнера “Дети у трапезы Господней”» (Православное обозрение, 1882).

7. Історико-культурологічний аналіз суспільно-політичних поглядів та багатогранної наукової спадщини М. І. Гулака дав можливість по-новому оцінити значення вченого для українських політичних і культуротворчих процесів другої половини ХІХ ст. та поставити його в один ряд з кращими представниками вітчизняної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббас Абдулла. Дослідник, перекладач / Абдулла Аббас // Літературна Україна. – 1972. – 10 листопада.
2. Абрамишвили А. З. Грузинская периодика : аннотир. каталог груз. периодики (1819-1917), хранящийся в фондах ГПБ / А. З. Абрамишвили. – Тб., 1968. – С. 21–23.
3. Антонович Марко. Національно-політичні наслідки постановки Кирило-Методіївського братства / Марко Антонович // Генеза. – 1995. – № 1(3). – С. 135–140.
4. Айзеншток І. Українські поети-романтики. Вступна стаття / І. Айзеншток // Українські поети-романтики в 20–40-х роках ХІХ ст. – К. : Дніпро, 1968. – С. 7–64.
5. Алієва З. К. Словесність кавказьких народів у наукових дослідженнях українських орієнталістів: кінець ХІХ – початок ХХ ст. / З. К. Алієва. – К. : Кий, 2007. – 164 с.
6. Белодед В. Д. Роль Кирилло-Мефодиевского общества в утверждении освободительных идей в России и на Украине / В. Д. Белодед // Философская культура Украины и отечественная общественная мысль ХІХ–ХХ вв. – К., 1990. – С. 53–87.
7. Болебрух А. Г. Кирилло-Мефодиевское общество и его место в истории русской и украинской общественной мысли / А. Г. Болебрух // Вісник Дніпропетровського державного університету. Історія та археологія. – 1997. – Вип. 2. – С. 37–58.
8. Борн М. Физика в жизни моего поколения / М. Борн. – М. : Изд. иностр. литературы, 1963. – 535 с.
9. Бортников А. И. Из истории отношений русских революционных демократов к украинскому национально-освободительному движению / А. И. Бортников // Труды Воронежского Университета. Сборник работ историко-филологического факультета. – Л., 1954. – Т. XXV. – С. 13–14.
10. Бортников А. И. Кирилло-Мефодиевское общество (главные идеи и цели) / А. И. Бортников // Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка. – К., 1940. – Т. 1. – С. 201–271.

11. Бортніков А. І. Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства / А. І. Бортніков // Пам'яті Т. Г. Шевченка. Наукові записки Київського університету. Збірник філологічного факультету. – К., 1939. – Кн. 1. – С. 275–298.
12. Буцик А. К. Суспільно-політичний рух в Росії 30–50-х років XIX ст. : посіб. для вчителів / А. К. Буцик. – К., 1964. – С. 178–215.
13. Былое. – Спб., 1906. – № 2. – С. 67–68.
14. Василенко Н. В. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии / Н. В. Василенко // Киевская старина. – 1903. – Т. 80. – Кн.1. – С. 1–50; Кн. 2. – С. 295–322; Кн. 3. – С. 462–491.
15. Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство / М. Возняк. – Львів : Накладом Фонду «Учітеся, брати мої», 1921. – 298 с.
16. Возняк М. Передмова / М. Возняк // Микола Костомаров. Книги Биття українського народу. – Львів-Київ, 1921. – С. 1–7.
17. Выдрин Р. И. Национальный вопрос в русском общественном движении / Р. И. Выдрин // Голос минувшего. – 1915. – №1. – С. 116–119.
18. Государственный архив Пермской области (ГАПО), ф. 65, оп. 5, д. 613, 69 л.
19. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ) (колишній Центральний державний історичний архів державних органів влади – ЦДІАДОВ), ф. 109, оп. 5, д. 81, 413 л.
20. Государственный архив Ставропольского края (ГАСК), ф. 15, оп. 2, д. 2289, 5 л.
21. Гермайзе О. Ю. П. Куліш і М. Костомаров як члени Кирило-Методіївського братства / О. Ю. Гермайзе // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Харків, 1925. – С. 38–56.
22. Гермайзе О. Ю. Нові непорозуміння з Шевченком / О. Ю. Гермайзе // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 49–173.
23. Гоголь Н. В. О малороссийских народных песнях / Н. В. Гоголь // Журнал Министерства народного просвещения. – 1834. – Ч. II. – №1. – С. 17–26.
24. Гончарук П. С. Вчений-славист (до 180-річчя від дня народження М. І. Гулака) / П. С. Гончарук // Вісник Київського славистичного університету. – 2003. – Вип. 14. – С. 25–44.

25. Гончарук П. С. Засівач доброго, розумного, світлого (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М. І. Гулака) / П. С. Гончарук // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 36–48.
26. Гончарук П. С. Історіографія наукової спадщини М. І. Гулака / П. С. Гончарук // Питання історії культури України. Зібрання наукових праць. – К., 1995. – С. 47–56.
27. Гончарук П. С. Історичні погляди кирило-мефодіївців / П. С. Гончарук. – К. : Вид-во Київського славістичного ун-ту, 2002. – 180 с.
28. Гончарук П. С. Нотатки з приводу історичної спадщини кирило-мефодіївця М. І. Гулака / П. С. Гончарук // Слов'янські культури в Європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 116–125.
29. Гончарук П. С. Провісник дружби і співробітництва народів (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака) / П. С. Гончарук. – К. : Вид-во Київського славістичного ун-ту, 2002. – 143 с.
30. Гончарук П. С. Суспільно-політична та історичні погляди Т. Г. Шевченка (до 195-ої річниці від дня народження) : монографія / П. С. Гончарук. – К. : ДАКККіМ, 2009. – 232 с.
31. Гончарук П. С. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів / П. С. Гончарук // Київська старовина. – № 4. – 1993. – С. 71–77.
32. Гончарук П. С. Апостол української ментальності (до 190-річчя від дня народження П. О. Куліша) / П. С. Гончарук, О. І. Путро // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 3–20.
33. Грушевський М. С. З ідеології кирило-мефодіївців / М. С. Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83.
34. Грушевський М. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства / М. С. Грушевський // Збірник пам'ятки Шевченка. – К. : Українське Наукове Товариство, 1916. – С. 1–5.
35. Грушевський М. С. Микола Гулак. Посмертні згадки / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1899. – Т. VIII. – С. 131–134.
36. Гулак Микола Іванович // Довідник з історії України. – 2-е вид. – К. : Генеза, 2001. – С. 189.

37. Гулак Н. И. Адольф Петрович Берже / Н. И. Гулак // Русская старина. – СПб., 1887. – № 12. – С. 819–824.
38. Гулак Н. И. Герат и Англия / Н. И. Гулак // Обзор. – 1880. – № 510, 514. – 23, 27 мая.
39. Гулак М. І. Дослідження трансцидентних рівнянь / М. І. Гулак. – Одеса, 1859. – Фр.
40. Гулак Н. И. К дороговизне сахара / Н. И. Гулак // Новое обозрение. – 1882. – 5 мая.
41. Гулак М. І. Книга буття українського народу (Написана у співтоваристві з М. І. Костомаровим) / М. І. Гулак // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 152–169.
42. Гулак Н. И. Лейла и Меджнун. Прозаический перевод с персидского на русский язык. Поэтическая обработка А. А. Навроцкого / Н. И. Гулак // Новое обозрение. – 1894. – 1 мая.
43. Гулак Н. И. Настоящее развитие электроэнергии и её будущность / Н. И. Гулак // Кавказ. – 1882. – № 328. – 9 дек.
44. Гулак Н. И. Новости по части электричества / Н. И. Гулак // Новое обозрение. – 1887. – № 520. – 3 апр.
45. Гулак Н. И. Памяти Тена / Н. И. Гулак // Новое обозрение. – 1893. – 6 июн.
46. Гулак Н. И. Перевод шведского поэта Тегнера “Дети у трапезы Господней” / Н. И. Гулак // Православное обозрение. – 1882. – Т. 1. – № 4. – С. 613–623.
47. Гулак Н. И. Планета Марс и её спутники / Н. И. Гулак // Обзор. – 1879. – 10 апр.
48. Гулак Н. И. О «Барсовой шкуре» Руставели / Н. И. Гулак // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1884. – Вып. 4. – С. 130–187.
49. Гулак Н. И. О «Барсовой шкуре» Руставели (Два доклада, произнесенных в Тифлиском “Обществе” 13 и 20 марта 1884) / Н. И. Гулак // Райдужними мостами : Українсько-грузинські літературні зв’язки / упорядкування та примітки Олекси Новицького; ред. О. І. Василенко. – К. : Дніпро, 1968. – С. 18–27.

50. Гулак Н. И. О знаменитом персидском поэте Низами Ганджийском и его поэме «Поход руських против Бердая» / Н. И. Гулак // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1899. – Вып. XXVI. – Отд. I. – С. 116–125.
51. Гулак Н. И. О медиумистических явлениях / Н. И. Гулак // Православное обозрение. – М., 1881. – Т. 2. – № 6–7. – С. 512–527.
52. Гулак Н. И. О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков / Н. И. Гулак // Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа. – Тифлис, 1899. – Вып. 26. – С. 120–155.
53. Гулак Н. И. О настоящем положении европейского градусного измерения / Н. И. Гулак // Записки кавказского отдела императорского Русского географического общества. – Тифлис, 1873. – Кн. 8. – С. 78–97.
54. Гулак Н. И. О ногайской поэме “Песня про Эдыгея” / Н. И. Гулак // Кавказ. – 1885. – 17 ноябр.
55. Гулак Н. И. О химической поверхности Солнца / Н. И. Гулак // Обзор. – 1879. – № 530.
56. Гулак Н. И. Опыт о геометрии четырех измерений. Геометрия синтетическая / Н. И. Гулак. – Тифлис, 1877. – 161 с.
57. Гулак Н. И. Радиофон. Научные новости / Н. И. Гулак // Кавказ. – 1881. – № 320. – 8 март.
58. Гулак Н. И. Рецензия на издания австрийским учёным Артуром Лейстом грузинских литературных памятников / Н. И. Гулак // Новое обозрение. – 1891. – 1 мая.
59. Гулак Н. И. Рецензия на лит. памятник XII в. “Висрамиани” / Н. И. Гулак // Кавказ. – 1885. – 4, 9, 10, 13, 17 авг.
60. Гулак Н. И. Рецензия на работу немецкого литератора Ф. Альтера “О грузинской литературе” / Н. И. Гулак // Кавказ. – 1882. – 14 окт.
61. Гулак Н. И. Рецензия на работу немецкого исследователя Ленормана “Пособие по древней истории Востока до Персидских войн” / Н. И. Гулак // Кавказ. – 1879. – № 219. – 7 окт.
62. Гулак Н. И. Реформа адвокатуры / Н. И. Гулак // Новое обозрение. – 1894. – 3 апр.

63. Гулак М. Розмова про простір / М. Гулак ; Центр гуманітарної освіти НАН України ; пер. з рос. М. Кратка, ред. І. А. Черненко. – К., 1996. – 32 с.

64. Гулак М. І. Юридичний побут поморських слов'ян / М. І. Гулак // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 107–129.

65. Гулак М. І. Чеська Матиця – С / М. І. Гулак // Иверия. – 1896. – 30, 31 январа (груз.; російською мовою) // Слов'янська культура в європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 120–123.

66. Гуревич С. З. Молода Україна. До восьмидесятих роковин Кирило-Мефодіївського братства / С. З. Гуревич. – Харків : Держвидавництво, 1928. – 117 с.

67. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту / І. О. Гуржій. – К. : Радянська школа, 1958. – 167 с.

68. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу на Україні / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав, 1958. – 178 с.

69. Гуржій І. О., Лещенко М. Н. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення (XIV–XIX ст.) / І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. – К. : Знання, 1967. – 48 с.

70. Державний архів Одеської області (Держархів Одеської області), ф. 44, оп. 3, спр. 16, 36 арк.

71. Держархів Одеської області, ф. 44, оп, спр, 16 арк.

72. Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 3, спр. 63, 32 арк.

73. Держархів Одеської області, ф. 44, оп. 3, спр. 121, 153 арк.

74. Д. К. М. Воспомяна о Н. И. Костомарове / Д. К. // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIV. – № 7 – С. 75–84.

75. Дмитерко Я. Д. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко / Я. Д. Дмитерко. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1951. – 193 с.

76. Добролюбов Н. А. Полное собрание сочинений в шести томах / Н. А. Добролюбов; под общей ред. П. И. Лебедева-Полянского. – М.; Л. : ГИХЛ, 1934–1941. – Т. 2. – С. 562.

77. Дорошкевич О. Шевченко в приватному листуванні / О. Дорошкевич // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Т. 7–8. – С. 371–377.
78. Драгоманов М. П. Передмова / М. П. Драгоманов // Костомаров М. І. Письмо до видавця “Колокола”. – Львів, 1902. – С. 1–8.
79. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1969. – Т. 2. – С. 7–133.
80. Дрейзен С. С. К вопросу о мировоззрении и научно-педагогической деятельности Н. И. Гулака / С. С. Дрейзен // Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. История. – Ташкент, 1955. – Т. 62. – Кн. 8. – С. 85–99.
81. Дудченко Г. М. Кирило-Мефодіївське товариство: народження міфу (1847-1870-ті рр.) / Г. М. Дудченко // Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – К., 2001. – Вип. 38. – С. 102–108.
82. Дьяков В. А. Освободительное движение в России 1825–1861 г. / В. А. Дьяков. – М. : Мысль, 1979. – 288 с.
83. Естонський історичний архів (Eesti Ajalooarhiiv – Estonian Historical Archives of Estonia), ф. 402, оп. 2, спр. 8189, 66 арк.
84. Енгельс Ф. Діалектика природи / Ф. Енгельс // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: У 30 т. – Пер. з 2-го рос. вид. – К. : Політвидав України, 1958–1968 – Т. 20. – 1965. – С. 319–577.
85. Ениколопов И. К. Известный украинский просветитель и писатель Н. И. Гулак об азербайджанской культуре / И. К. Ениколопов // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР. – Баку, 1954. – Т. X. – № 7. – С. 518–520.
86. Єніколопов І. Громадська діяльність М. І. Гулака в Грузії та Азербайджані / І. Єніколопов // Вітчизна. – 1955. – № 17. – С. 154–157.
87. Єгіазаров І. С. Пам’яті моїх учителів і керівників М. І. Гулака, Л. П. Загурського та О. О. Навроцького / І. С. Єгіазаров // Наше минуле. – 1918. – №1. – С. 47–48.
88. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єкельчик. – Мельбурн, 1994. – С. 51–68.

89. Жизнь Куліша // Правда. – 1863. – № 24. – 30 июн. – С. 283.
90. Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847) / П. А. Зайончковский. – М. : Изд. Московского ун-та, 1959. – 172 с.
91. Зайцев П. “Книги битія” як документ і твір / П. Зайцев // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 22–34.
92. Закон Божий // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 179.
93. Звернення “Брати Українці!” // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 170–172.
94. Звернення “Брати Великоросіяни і Поляки!” // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 172.
95. Зильберфарб И. Социальная философия Шарля Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX века / И. Зильберфарб. – М. : Наука, 1964. – 556 с.
96. Іваничук Р. І. Четвертий вимір; Шрами на скалі: Романи / Р. І. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2008 – С. 5–218.
97. Імедадзе Валер’ян. Т. Г. Шевченко і Грузія / В. Імедадзе. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1963. – 152 с.
98. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 22, спр. 175, арк. 110.
99. ІР НБУВ, ф. 22, спр. 175, арк. 111.
100. Історія Української РСР: У 2 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 808 с.
101. Исаков С. Г. Сквозь годы и расстояния / С. Г. Исаков // Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX – нач. XX вв. – Таллин, 1969. – С. 14–22.
102. История СССР с древнейших времен до наших дней: У 12 т. – М.: Наука, 1967– 1980. – Т. IV. – С. 342.

103. Казьмирчук Г. Д. Кирило-Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918-1934) / Г. Д. Казьмирчук // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. – № 20. – С. 72–78.
104. Каразин В. Взгляд на украинскую старину / В. Каразин // Молодик на 1844 год. – Харьков, 1843. – Т. 3. – С. 33–45.
105. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России / Н. М. Карамзин. – СПб., 1811. – С. 47.
106. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – СПб., 1842. – Т. 1. – Кн. 1. – С. IX.
107. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
108. Кирилюк Є. П. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство / Є. П. Кирилюк // Вісті АН УРСР. – К., 1944. – № 3–4. – С. 39–53
109. Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко (Критико-биографическая хроника) / А. Я. Конисский. – Одесса, 1898. – 730 с.
110. Козак Степан. Польсько-українські революційні зв'язки / Козак Степан // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 97–104.
111. Колеса Олександр. Шевченко і Міцкевич / О. Колеса // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1894. – Т. III. – С. 37–152.
112. Корсаков Д. А. К. Д. Кавелин / Д. А. Корсаков // Вестник Европы. – 1886. – Т. 5. – Кн. 10. – С. 731–758.
113. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 190–223.
114. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров ; под редакцией В. Котельникова – М., 1922. – 380 с.
115. Костомаров М. І. Записка про панславизм / М. І. Костомаров // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 130.
116. Костомаров Н. И. П. Кулиш и его последняя литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 221–234.
117. Костомаров Н. И. Литературное наследие. Автобиография / Н. И. Костомаров. – СПб., 1890. – 521 с.

118. Костомаров М. І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / М. І. Костомаров; за ред. М. Грушевського. – К. : Держвидав України, 1928. – 250 с.
119. Кратко М. Уроки Миколи Гулака / М. Кратко // Наука і культура. Україна: щорічник. – 1989. – Вип. 23. – С. 94–109.
120. Кратко М. Микола Гулак як математик : монографія / М. Кратко, О. Антонюк. – Луцьк : Вежа, 2004. – 200 с.
121. Кримський С. Б. Ідейно-філософські основи творчості М. І. Гулака / С. Б. Кримський, М. І. Кратко // Філософська думка. – 1984. – № 6. – С. 84–90.
122. Кулиш П. А. Воспоминание о Николае Ивановиче Костомарове / П. А. Кулиш // Новь. – 1885. – Т. IV – № 13. – С. 61–75.
123. Кулиш П. А. Повесть об украинском народе / П. А. Кулиш // Звездочка. – 1846. – Т. 18. – С. 13–165.
124. Куліш П. О. Твори у 5-ти томах / П. О. Куліш. – Харків-Київ : Література і мистецтво, 1931. – Т. 3. – С. 115.
125. Куліш П. О. Хуторна поезія / П. О. Куліш. – Львів, 1882. – 521 с.
126. Кузьменко С. М. М. І. Гулак і Чеська матиця (наша версія) / С. М. Кузьменко // Актуальні проблеми всесвітньої історії: знахідки, відкриття, проблеми: Збірник наукових праць студентів спеціальності “Історія”. – К. : Вид. Київського інституту “Слов’янський Університет”, 1999. – Вип. 1. – С. 7–14
127. Л. Л. Некролог о Н. И. Гулака / Л. Л. // Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа. – Тифлис, 1899. – Вып. 26. – С. 212.
128. Л. М. Николай Иванович Савич (Прикосновение к делу Кирило-Мефодиевского Общества – 1847 г.) / Л. М. // Киевская старина. – 1904. – Т. 74. – № 2. – С. 229–238.
129. Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893 / О. И. Левицкий. – К., 1893. – С. 24–25.
130. Лист В. М. Білозерського до М. І. Гулака від 1 травня 1846 р. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 50–52.

131. Лист В. М. Білозерського до М. І. Гулака від 14 вересня 1846 р. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 60–61.

132. Лист М. І. Гулака до В. Ганки від 24 лютого 1846 р. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 48.

133. Лист М. І. Гулака до В. Ганки від 8 березня 1846 р. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 37.

134. Лист М. І. Гулака до О. В. Марковича від 5 лютого 1846 р. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 48.

135. Лист М. І. Костомарова до К. М. Сементовського від 9 грудня 1844 р. // Україна. – 1925. – № 3. – С. 48.

136. Лист П. О. Куліша до М. І. Гулака від 8 грудня 1845 р. та 4 березня 1846 р. // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 45–46, 48–49.

137. Лист П. О. Куліша до М. І. Костомарова від 27 червня 1846 // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 53–54.

138. Лист О. В. Марковича до М. І. Гулака від 15 лютого 1846 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 101–104.

139. Луначарський А. В. Великий народний поет (Тарас Шевченко) / А. В. Луначарський. – К. : Вид АН УРСР, 1961. – 39 с.

140. Луняк Є. М. Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини ХІХ–ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Є. М. Луняк ; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 24 с.

141. Максимович М. А. Собрание починений / М. А. Максимович. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. – Т. II. – С. 22.

142. Марахов Г. І. Гулак Микола Іванович / Г. І. Марахов // Шевченківський словник. Том 1 / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР. – К. : Головна редакція УРЕ, 1978. – С. 176.
143. Марахов Г. И. Деятельность Содружества польского народа на Правобережной Украине в 1835–1839 гг. / Г. И. Марахов // Связи революционеров России и Польши в XIX – нач. XX века. – М., 1968. – С. 86–98.
144. Марахов Г. И. Роль Гулака в выработке идеологии Кирилло–Мефодиевского общества / Г. И. Марахов // Вопросы истории. – 1986. – № 9. – С. 33–34
145. Марахов Г. И. С верой в будущее: Революционный демократ Н. И. Гулак / Г. И. Марахов. – К. : Вища школа, 1989. – 136 с.
146. Маркс К. Твори у 3-х томах / К. Маркс, Ф. Енгельс. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри України, 1958. – Т. 2. – С. 203.
147. Марченко В. Гулак / В. Марченко // Золоті ворота. – 1991. – №1. – С. 153–164.
148. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – С. 140–179.
149. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського товариства: Визнання кирило-мефодіївців // Збірник пам'яті Тараса Шевченка. – К., 1915. – С. 7–146.
150. Маханек К. С. Пермская ссылка Н. И. Гулака – члена и организатора Украинско-Славянского общества (К истории Кирилло-Мефодиевского общества) / К. С. Маханек // Ученые записки Пермского гос. пед. ин-та. – 1941. – Вып. 8. – С. 78–84.
151. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті / Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во ун-ту, 1972. – 239 с.
152. Міяковський В. В. З нових матеріалів до історії Кирило–Методіївського братства / В. В. Міяковський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 121–125.
153. Міяковський В. Книга про Кирило-Методіївське Братство / В. Міяковський // Сучасність. – Мюнхен, 1963. – № 3(27). – Березень. – С. 85–96.
154. Міяковський В. Микола Гулак / В. Міяковський // Шевченко та його доба. Збірник другий. – К., 1926. – С. 114–127.

155. Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя: Новітня українська література / В. Міяковський / Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк : Б.в., 1984. – 509 с.
156. Міяковський В. Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві / В. Міяковський // За сто літ. – 1927. – Кн. 1. – С. 25–28.
157. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: У 2 т. / В. Л. Модзалевский. – К., 1908. – Т. 1. – С. 366–370.
158. Мухранбатони Гр. К. О сущности национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц / Гр. К. Мухранбатони. – Тифлис : Типография Хеладзе, 1872. – 51 с.
159. Н. Г. (Гулак Н. И.) Рецензия на работу Р. Тодта «Социальные задачи христианского общества» / Н. Г. // Русская мысль – 1880. – Кн. IX. – Ч. IX. – С. 7–29.
160. Н. М. (Николай Марков) Памяти Николая Ивановича Гулака / Н. М. (Николай Марков) // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 261–272.
161. Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка (Вид. 2-е, доп.) / І. Д. Назаренко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1964. – 400 с.
162. Нарис історії філософії на Україні / Голов. ред. Данило Острянин. – К. : Наукова думка, 1966. – 656 с.
163. Національна Парламенська бібліотека Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nplg.gov.ge/ec/en/gfb/catalog.html> – 2011.
164. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. – М. : Изд-во АН СССР; Наука, 1955–1985. – Т. 1. – С. 320–343.
165. Павлюк М. М. Олександр Навроцький – перекладач Руставелі / М. М. Павлюк // Райдужними мостами : Українсько-грузинські літературні зв'язки / Упорядкування та примітки Олекси Новицького ; ред. О. І. Василенко. – К. : Дніпро, 1968. – С. 82–85.
166. Павлюк М. М. О. О. Навроцький – перший перекладач поеми Руставелі / М. М. Павлюк // Радянське літературознавство. – 1966. – №9. – С. 73–78.

167. Панкова Є. В. Історія Європи : навч. посіб / Є. В. Панкова. – К. : Альтерпрес, 2007. – 352 с.
168. Пінчук Ю. А. Гулак Микола Іванович / Ю. А. Пінчук // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 2. – С. 248.
169. Пінчук Ю. А. Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства / Ю. А. Пінчук // Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 15–18.
170. Письмо П. А. Флоренский – А. И. Флоренскому от 09, 11.11.1902. Фрагмент переписки студенческих лет // Природа. – 2006. – № 1. – С. 56.
171. Плеханов Г. В. Сочинения: У 24 т. / Г. В. Плеханов. – М.-Пг. : Госиздат, 1923–1927. – Т. X. – С. 346. – Т. XXII. – С. 139.
172. Погодин М. Послание к Полякам / М. Погодин // Русский заграничный сборник. – Лейпциг, 1861. – Ч. 4. – Тетр. 3. – С. 10–17.
173. Поракішвілі Нодар. М. І. Гулак і грузинська культура / Н. Поракішвілі // Райдужними мостами. – К. : Дніпро, 1968. – С. 28–52.
174. Поракішвілі Нодар. Дослідження М. Гулака про поему “Витязь у тигровій шкурі” / Н. Поракішвілі // Радянське літературознавство. – 1966. – № 9. – С. 65–72.
175. Прийма Ф. Я. Шевченко і російський визвольний рух / Ф. Я. Прийма. – К. : Дніпро, 1966. – 182 с.
176. Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем (1878) / А. Н. Пыпин. – СПб. : Книгоиздательство «Колос», 1913. – 189 с.
177. Рассуждение о поземельной собственности в Малороссии // Кирило-Мефодіївське товариство. Збірник документів і матеріалів: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 1–17.
178. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1346, оп. 19, д. 5328, 28 л.
179. Редакторская статья. О лекции “Витязь в барсовой шкуре” Руставели д. Н. И. Гулака // Драеба. – 1884. – 15 мая.
180. Ригельман Н. А. Памяти Николая Ивановича Гулака / Н. А. Ригельман // Киевская старина. – 1900. – № 2. – С. 261–272.
181. Сарбей В. Гулак Микола Іванович / В. Сарбей // Малий словник історії України; за ред. В. Смолія. – К. : Либідь, 1997. – С. 123.
182. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 3–17.

183. Сарбей В. Криниця Марксової думки / В. Сарбей // Вітчизна. – 1969. – № 9. – С. 179.
184. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Україна крізь віки / В. Сарбей. – К. : Видавничий дім Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
185. Семевский В. И. Кирилло-Мефодиевское общество / В. И. Семевский // Голос минувшого. – 1918. – № 10–12. – С. 101–158.
186. Семевский В. И. Николай Иванович Гулак (1822–1899) / В. И. Семевский // Галерея Шлиссельбургских узников. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1907.– Ч. 1. – С. 37–55.
187. Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров. 1817–1885 / В. И. Семевский // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 188–195.
188. Сергієнко Г. Я. Гулак Микола Іванович / Г. Я. Сергієнко // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е видання. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1979. – Т. 3. – С. 209.
189. Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції в Україні / Г. Я. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1975. – 450 с.
190. Сергиенко Г. Я. Из истории украинско-грузинских связей / Г. Я. Сергиенко. – К., 1971. – С. 84–98.
191. Сергієнко Г. Я. І зіллються в одне море слов'янські ріки. (До 150-річчя заснування в Києві Кирило-Мефодіївського товариства) / Г. Я. Сергієнко // Голос України. – 1996. – 17 січня.
192. Сергієнко Г. Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства / Г. Я. Сергієнко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 150–173.
193. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі / Г. Я. Сергієнко // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 14–28.
194. Сергієнко Г. Я. Книга буття українського народу (до 125-річчя виникнення Кирило-Мефодіївського товариства) / Г. Я. Сергієнко // Наука і суспільство. – 1971. – № 1. – С. 46–48.
195. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850 / Г. Я. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 175–261.
196. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Г. Я. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1983. – 206 с.

197. Сергиенко Г. Я. Учасники Кирило-Мефодієвського общества в Закавказьє / Г. Я. Сергиенко. – Ереван, 1971 – С. 132–136.
198. Сергієнко Г. Я. Яскрава сторінка визвольного руху (до 125-ти річчя Кирило-Мефодіївського товариства) / Г. Я. Сергієнко. – К., 1971. – 47 с.
199. Симоненко Р. “Кирило-Мефодіївське” чи “Україно-Слов’янське”? / Г. Я. Сергієнко // Київ. – 1996. – № 3–4. – С. 119–128.
200. Скуратівський В. Чотири виміри Миколи Гулака / В. Скуратівський // Українська культура. – 1997. – № 6. – С. 34–35.
201. Снядетский Ян. О польском языке / Ян Снядетский // Вестник Европы. – 1815. – Ч. 82. – С. 175–205.
202. Срезневский И. Взгляды на памятники украинской народной словесности / И. Срезневский // Ученые записки Московского университета. – 1834. – № 4. – С. 134–150.
203. Срезневский Вс. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского (1831-1839) / Вс. Срезневский // Киевская старина. – 1898. – № 3. – С. 117–120.
204. Статут Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 152.
205. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства / А. В. Стороженко. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1912. – 67 с.
206. Стороженко Н. Кирилло-Мефодієвськіє заговорщики. Николай Иванович Гулак / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1906. – № 2. – С. 135–152.
207. Тиховський П. Перший переклад поеми Руставелі українською мовою / П. Тиховський // Вісті. – 1937. – 15 грудня.
208. У (Умикашвили П. Й.) О поэзии Руставели (По поводу брошюры д. Гулака) // Райдужними мостами. – К. : Дніпро, 1968. – С. 28–52.
209. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Рассуждение, написанное на степень доктора философии / Н. Устрялов. – СПб. : В тип. Л. Снегирева и К, 1836. – 84 с.
210. Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. – М. : Госполитиздат, 1953. – 824 с.
211. Хаханов А. Некролог / А. Хаханов // Русские ведомости. – 1899. – № 248. – 8 сент.

212. Центральний державний історичний архів Грузії (ЦДІА Грузії), ф. 441, оп. 1, д. 60, 42 л.
213. ЦДІА Грузії, ф. 441, оп. 1, д. 70, 22 л.
214. ЦДІА Грузії, ф. 441, оп. 1, д. 75, 17 л.
215. Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (ЦГИА СПб), ф. 14, оп. 6, д. 753, 98 л.
216. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 801, спр. 215, 7 л.
217. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – М. : Типография Грачева, 1866. – 533 с.
218. Шаблювский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858–1861 / Е. С. Шаблювский. – М. : Худлитиздат, 1962. – 268 с.
219. Шевченко Т. Г. Повна збірка творів: У 5 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Держлітвидав, 1939. – Т. 1 : Поезії Т. Г. Шевченко. – 425 с.
220. Шевчук В. О. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / В. О. Шевчук // Історія Русів ; пер. І. Драча. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 5–33.
221. Якименко М. А. З Кобзарем будив він волю (до 150-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1972. – № 8. – С. 125–127.

ДОДАТКИ

Додаток А

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: У 2 т. — К., 1908. — Т. 1. — С. 366—370.

Г У Л А К И.

I.

1. **Иванъ Гулакъ**, генеральный обозный у Петра Дорошенка (1669—1675); бывший обозный (1675); Переяславский полковой обозный (1679—1682); 1 июля 1673 г. купилъ у игумена Лебединскаго и Мошенскаго с. Стѣнку (?); 2 июля 1673 г. купилъ у Черкаскаго обывателя Михаила Мрочка дворъ въ Черкасахъ.

II.

2. **Иванъ Ивановичъ**, Переяславский полковой обозный (1682—1688, 1710—1715); Переяславский наказный полковникъ (1715).—12 мар. 1686 г. купилъ у Ивана Плиса, жителя Переяславскаго, и жены его Ульяны грунтъ въ Переяславѣ; по надачѣ гетмана Самойловича владѣль с. Скопцами, Малой Каратулюю и Войнинцами, Переяславскаго полка; владѣль также с. Лецками; † до апр. 1716 г. 1.

III.

3. **Иванъ (Юско, Яско) Ивановичъ**, Переяславский полковой сотникъ (1699—1705).—Владѣль с. Скопцами, которое затѣмъ отдано было на урядъ Переяславскихъ полковыхъ писарей; 20 мар. 1705 г. купилъ отъ Бакума, жителя Войнинскаго, луку въ с. Выповзкахъ за 8 копѣ. 2.

4 **Евстратій Ивановичъ**, род. 1662; съ 1709 г.—Переяславский полковой сотникъ (второй сотни); былъ въ походахъ: на Коденѣ (?), подъ Вендерами, Печорами, Вильною, противъ шведовъ за Смоленскомъ и подъ Полтавою, подъ Русскою Косою (гдѣ поймалъ 26 шведовъ) и подъ Каменнымъ Затонемъ, въ Сулацкомъ, Дербентскомъ и Крымскомъ походахъ и подъ Очаковымъ; 20 апр. 1739 г. —уволенъ отъ сотничьяго уряда за глубокою старостью. Владѣль с. Малою Каратулюю; имѣлъ земли въ с. Комаровкѣ (1729); за нимъ было 15 дворовъ (1743); за нимъ въ с. Комаровкѣ —подсосѣдковъ—8 дв., с. Войнинцахъ—14 дв., с. Малой Каратули—18 дворовъ (1726); † 3 февраля 1754 г. 2.

Ж. — Софья Ивановна Берло, дочь Переяславскаго полкового судьи (1706—1711).

- Лгафья (Ивановна?) (1732), † бездѣтной. 2?
 За Яковомъ Ивановичемъ Безбородкомъ, значковымъ товарищемъ
 Переяславскаго полка (1724—1730); его 2-ая жена.

IV.

5. Иванъ Евстратіевичъ старшій, съ 1733 г. въ службѣ; былъ въ
 Сулацкомъ, Крымскомъ и Дербентскомъ походахъ; съ 20 апрѣля
 1739 г.—Переяславскій полковой сотникъ (второй сотни) на мѣсто
 отца; 21 іюля 1770 г. — уволенъ отъ уряда сотника и произведенъ
 въ бунчуковые товарищи.—За нимъ въ с. Студеникахъ 3 подсо-
 сѣдка, въ д. Безугловкѣ—11 подсосѣдковъ и 3 двора. 4.
 6. Иванъ Евстратіевичъ младшій. 4.
 7. Андрей Евстратіевичъ, съ 1739 г.—въ службѣ канцеляристомъ
 Генеральной Войсковой Канцеляріи „по аттестату за еeneralнаго
 писаря правящаго Безбородка“. 4.

V.

8. Яковъ Ивановичъ, въ 1762 г. уже служилъ; войсковой това-
 рищъ (1782); 23 апр. 1783 г. бунчуковый товарищъ; засѣдатель
 Переяславскаго нижняго земскаго суда (1782—1784); съ 1785 г.—
 судья Переяславскаго уѣзднаго суда; 30 мая 1785 г.—коллежскій
 ассесоръ; совѣтникъ таможенныхъ дѣлъ Черниговской Казенной
 Палаты (1791—1792); надворный совѣтникъ (1798).—За нимъ 102
 души (1798). 5.

Ж.—Софья Семеновна Капцевичъ, дочь сотника; въ 1-мъ бракѣ
 была за Христофоромъ Анастасіевичемъ Константиновичемъ, премьеръ-
 маіоромъ, † до 1798 г.

9. Иванъ Ивановичъ, род. 1750; съ 1767 г. въ службѣ въ Перея-
 славскомъ полку; войсковой товарищъ (1782); 23 апр. 1782 г.—
 полковой есаулъ; съ 1785 г.—земскій исправникъ Переяславскаго
 уѣз.; 30 апр. 1788 г.—секундъ-маіоръ при отставкѣ; то-же въ
 1809 г.; ассесоръ Кіевской Палаты Уголовнаго Суда (1791—1792);
 земскій комиссаръ Переяславскаго у. (1798); Золотоношскій по-
 вѣтовый хорунжій (1809).—За нимъ Золотоношскаго у. въ хут.
 Козельцѣ м. п. 61, ж. п. 60, въ хут. Малиновскомъ м. п. 13, ж. п.
 14; Переяславскаго у. въ с. с. Хоцькахъ м. п. 25, ж. п. 23, Стро-
 ковѣ м. п. 1, ж. п. 4 души (1798). 5.

Ж.—Анна Григорьевна Гайворонская, дочь коллежскаго ассесора;
 жива въ 1834 г.

10. **Федоръ Ивановичъ**, въ 1768 г. уже служилъ; войсковою товарищъ (1782); 23 апр. 1782 г.—полковой есаулъ; то-же въ 1783 г.; за нимъ имѣніе въ с. Комаровкѣ (1783); † до 1798. 5.
11. **Степанъ Ивановичъ**, корнетъ (1784); поручикъ, прокуроръ Кіевскаго верхняго земскаго суда (1791); коллежскій ассесоръ (1798); холостъ въ 1798 г.—За нимъ 115 душъ (1798). 5.
12. **Василій Ивановичъ**, значковый товарищъ (1784); корнетъ (1784); капитанъ (1791—1792); Кіевскій губернский стряпчій уголовныхъ дѣлъ (1791); надворный совѣтникъ (1803—1804).—По раздѣлу 4 іюня 1792 г. имѣній съ братьями получилъ с. Войнинцы; за нимъ 51 душа (1798). 5.
13. **Федоръ Ивановичъ**, значковый товарищъ (1784). 6.
14. **Василій Ивановичъ** (1784). 6.
15. **Иванъ Андреевичъ**, корнетъ въ отставку (1798); за нимъ 1 душа (1798); холостъ въ 1798 г. 7.

VI.

16. **Лавръ Яковлевичъ** (1798); подпоручикъ (1842). 8.
17. **Флоръ Яковлевичъ** (1798). 8.
- **Вѣра Яковлевна** (1798). 8.
- **Екатерина** (Яковлевна?), дочь бунчуковаго товарища (1788). 8?
- За **Михаиломъ Степановичемъ Карлицкимъ**, род. около 1762 г., майоромъ (1788).
18. **Иванъ Ивановичъ**, род. 1793; 10 мар. 1803 г.—въ службѣ копѣистомъ Золотоношскаго подкоморскаго суда; 5 іюля 1804 г.—подканцеляристъ; 15 дек. 1804 г.—губернский регистраторъ; 19 іюля 1809 г.—въ Золотоношскомъ нижнемъ земскомъ судѣ; 12 іюня 1811 г.—уволень; 5 іюля 1811 г.—во 2-й департаментъ Полтавскаго Генеральнаго Суда; 31 дек. 1811 г.—коллежскій регистраторъ; 31 дек. 1813 г.—уволень; 8 апр. 1814 г.—въ Волынскомъ Губернскомъ Правленіи; 26 февр. 1815 г.—уволень; 1 мая 1816 г.—въ Интендантскій штатъ съ назначеніемъ состоять въ Варшавскомъ Провіантскомъ Коммиссаріатствѣ; 1 янв. 1817 г.—и. д. письмоводителя тамъ-же; 19 мая 1817 г.—секретарь тамъ-же; 10 іюля 1818 г.—Анну 3-ей степ.; 31 дек. 1818 г.—губернский секретарь; 6 сент. 1820 г.—коллежскій секретарь; 17 сент. 1820 г.—секретарь полевой провіантской комиссіи Литовскаго отдѣльнаго корпуса; 16 нояб. 1821 г.—9-го класса; 22 нояб. 1823 г.—8-го класса; 30 іюня 1825 г.—Владимира 4-ой степ.; 20 іюня 1829 г.—Станислава 3-ей степ.; 23 янв. 1830 г.—7-го класса; 22 мая 1830 г.—уволень; съ 7 февр. 1831 г.—Золотоношскій уѣздный предводи-

тель дворянства; то-же въ 1832 г.—За нимъ Золотоношскаго уѣз. родовыхъ 160 душъ съ землею и благопріобрѣтенныхъ Херсонской губ., Елисаветградскаго у. вмѣстѣ съ братомъ Григоріемъ (№ 19)—68 душъ и 2111 дес. земли (1832); помѣщикъ д. Николаевки, Александровскаго у. (1848). 9.

Ж.—Надежда Андреевна Суровцова, дочь штабсъ-капитана.

19. Григорій Ивановичъ, род. 10 янв. 1796 г. въ с. Митлашеvkъ, Золотоношскаго у.; воспріемникъ Григорій Гайворонскій; поручикъ, и. д. помощника директора Балаклевской сахарной фабрики (1846) 9.

Ж.—Агаея Федоровна

—Анна Ивановна, род. 1792 г. 9.

— Пелагея Ивановна, род. 1794 г. 9.

— Евдокія Ивановна, род. 1797 г. 9.

20. Петръ Федоровичъ, въ 1798 г.—малолѣтній, за нимъ 56 душъ. 10.

VII.

— Татьяна Лавровна 16.

За Васи́лемъ Гояринымъ, полковникомъ.

— Прасковья Лавровна 16.

За Иваномъ Львовичемъ Рейнгартомъ.

21. Николай Ивановичъ, род. 1822; окончилъ юридическій факультетъ Дерптскаго Университета въ 1843 г.; кандидатъ правъ (1844); съ 1845 г.—служилъ въ канцеляріи Кіевскаго, Подольскаго и Волынскаго генераль-губернатора; писатель, членъ тайнаго „Славянскаго Общества свв. Кирилла и Меѳодія“; 18 мар. 1847 г. арестованъ въ Петербургѣ и заключенъ сперва въ Алексѣевскій рavelинъ Петропавловской крѣпости, а затѣмъ (съ 30 мая 1847 г.)—въ Шлиссельбургскую крѣпость, откуда освобожденъ 2 іюня 1850 г. и отправленъ въ Пермь; переводчикъ Пермскаго Губернскаго Правленія (1852); съ 1859 г. служилъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія; учитель русскаго языка и географіи во 2-ой Одесской гимназіи и учитель математики въ Ришельевскомъ лицѣѣ (съ 1861 г.), затѣмъ—учитель исторіи и естественныхъ наукъ въ Керченскомъ женскомъ институтѣ; съ 1862 г.—учитель математики въ Ставропольской гимназіи, физики и космографіи—въ Кутаисской и математики и латинскаго языка—въ Тифлисской 1-ой гимназіи, гдѣ и служилъ до выхода въ отставку въ 1886 г.; † 26 мая 1899 г. въ Елисаветполѣ. 18.

Ж.—1)

2)

22. Александръ Ивановичъ, род. 1825; инспекторъ линіи Русскаго Общества пароходства и торговли въ Бейрутѣ (1861). . . . 18.
23. Владиміръ Ивановичъ, род. 31 мая 1834 г. въ Митлашевкѣ, Золотоношскаго у.; 10 іюня 1850 г.—въ службѣ унтеръ-офицеромъ въ резервномъ эскадронѣ Бугскаго уланскаго полка; 31 іюля 1850 г.—юнкеръ; 23 янв. 1851 г.—въ дѣйствующіе эскадроны того-же полка; 26 іюля 1852 г.—въ кирасирскомъ принца Альберта Прусскаго полку; 12 сент. 1852 г.—корнетъ; 29 іюля 1854 г.—поручикъ; 8 дек. 1856 г.—штабсъ-ротмистръ при отставкѣ.—Помѣщикъ с. Бобринца, Александрійскаго у. 18.
- Ж.—Олимпиада Дмитриевна
24. Иванъ Григорьевичъ, род. 13 янв. 1846 г. въ с. Балаклеѣ, Черкаскаго у. 19.
25. Ефимъ Григорьевичъ, род. 31 окт. 1848 г. въ м. Таганчѣ, Каневскаго у. 19.
- Ольга Григорьевна, род. 6 янв. 1845 г. въ с. Константиновѣ, Черкаскаго у. 19.

VIII.

26. Дмитрій Владиміровичъ, род. 1 іюня 1859 г. въ с. Бобринцѣ, Александрійскаго у. 23.

Въ роспись не вошли:

1. Василій Г., подканцеляристъ, подписалъ наказъ Переяславскаго шляхетства въ Коммиссію о сочиненіи проекта новаго Уложенія (1767).
2. Иванъ Кирилловичъ Г., титулярный совѣтникъ, секретарь въ 1-ой исполнительной экспедиціи въ Бессарабскомъ Областномъ Правительствѣ (1819).
3. Иванъ Ивановичъ Г., дѣйствительный членъ Импер. Общества Сельскаго хозяйства Южной Россіи (1861); № 18?
4. Акимъ Андреевичъ Г., губернской секретарь, засѣдатель Черкаскаго повѣтоваго суда (1809).

Портрет М. І. Гулака у 40-х рр. XIX ст.
(http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/pers/Dovidn/Hulak_Mykola.htm)

М. І. Гулак.

Русская старина. — Спб., 1887. — № 12. — С. 819—824.

АДОЛЬФЪ ПЕТРОВИЧЪ БЕРЖЕ

какъ ориенталистъ.

Литературная дѣятельность недавно скончавшагося А. П. Берже проявилась не только въ изданіи десяти громадныхъ томовъ Актовъ Кавказской Археографической Коммиссіи, но и во многихъ цѣнныхъ вкладышахъ по персидской исторіи, лексикографіи и литературѣ нашихъ закавказскихъ инородцевъ. Сюда относится, на примѣръ, его русскій переводъ персидской исторіи Джемаледина Карабахскаго, его персидско-французскій словарь, изданный въ 1868 году въ Лейпцигѣ, а также его сборникъ пѣсень закавказскихъ поэтовъ XVIII и XIX столѣтій, на тюркско-адербейджанскомъ языкѣ, изданный имъ тоже въ Лейпцигѣ въ 1869 году.

Продолжительное пребываніе Ад. П. Берже въ Персіи дало ему возможность усвоить себѣ основательно персидскій языкъ. При составленіи своего персидско-французскаго словаря, онъ пользовался—какъ самъ объ этомъ говоритъ въ предисловіи — указаніями многихъ ученыхъ персіянъ въ Тегеранѣ и въ Тавризѣ, а также совѣтами г. Графа, бывшаго въ продолженіи двадцати лѣтъ первымъ драгоманомъ при нашемъ посольствѣ въ Тегеранѣ. Къ персидско-французскому словарю, обнимающему болѣе 500 страницъ убористой печати, на двухъ столбцахъ, прибавлена таблица, замѣняющая собою французско-персидскій словарь, а также сравнительная таблица магометанскаго и христіанскаго лѣтосчисленія. Извѣстно, что въ настоящее время персидскій словарь Бьянки сдѣлался уже библиографическою рѣдкостью, а у насъ въ Россіи,—сколько мнѣ извѣстно,—имѣется только краткій словарь Болдырева, изданный 50 лѣтъ тому назадъ и составляющій третій томъ его персидской хрестоматіи. Поэтому мы, русскіе, должны быть благодарны А. П. Берже за его трудъ, представляющій собою незамѣнимое пособіе при изученіи языка сосѣдняго намъ народа. Правда,

придирчивый критикъ можетъ найти въ книгѣ А. П. Берже многіе недостатки. Такъ, напримѣръ, въ нѣмецкомъ критическомъ журналѣ Царнке «*Literarisches Centralblatt*», за 1869 годъ, на страницѣ 1267, при оцѣнкѣ труда г-на Берже жалуются на то, что попадаются многія устарѣлыя слова арабскія и персидскія, а напротивъ не достаетъ много нынѣ употребительныхъ; жалуются также на необозначеніе или неточное обозначеніе произношенія многихъ словъ, и, наконецъ, на неправильности въ приводимыхъ арабскихъ грамматическихъ формахъ. Все это можетъ быть справедливо, но не умаляетъ въ нашихъ глазахъ важности и пользы труда А. П. Берже для насъ, русскихъ.

Перейдемъ къ его сборнику азербейджанской поэзіи. Этотъ изящно изданный сборникъ представляетъ собою почти всю поэтическую литературу закавказскихъ магометанъ. По свидѣтельству германскаго критика (см. *Zarncke, Literarisches Centralblatt* 1869, p. 1031), многія пѣсни, въ особенности старшихъ поэтовъ Вакифа и Закира, могли бы въ хорошемъ поэтическомъ переводѣ сравниться и по формѣ, и по содержанію съ лучшими произведеніями новѣйшей германской музыки. Въ означенномъ сборникѣ помѣщены произведенія различныхъ поэтовъ, напримѣръ, Вакифа, Кассимъ-Бека Закира, Мессихы, Ашикъ Пери, Ахундова и т. д.

Вакифъ жилъ въ Шушѣ, во второй половинѣ прошлаго столѣтія, во время правленія тамъ Ибрагимъ-Хана. Про него рассказываютъ, что онъ обладалъ большими свѣдѣніями въ астрономіи, и предсказалъ даже однажды безошибочно лунное затмѣніе, а затѣмъ вскорѣ и землетрясеніе. Этимъ онъ обратилъ на себя вниманіе Ибрагимъ-Хана, который сдѣлалъ его своимъ приближеннымъ и даже возвелъ въ санъ визиря. Вакифъ считался также искуснымъ строителемъ; такъ дворецъ хана въ Шушѣ, зданіе, гдѣ помѣщались правительственныя мѣста и городскія стѣны, возведены Вакифомъ.

Въ 1796 году, когда шахъ Ага-Могаметъ-Ханъ предпринялъ походъ противъ Грузіи и пограничныхъ ханствъ, онъ наводнилъ своими войсками Карабахъ и обложилъ Шушу. Во время осады онъ велѣлъ бросить въ городъ стрѣлу, съ привязанною къ ней бумажкою, на которой былъ написанъ стихъ:

„Изъ небеснаго орудія, метающаго снаряды, изрыгаются камни, приносящіе смерть и разрушеніе; а ты, въ твоёмъ ослѣпленіи, защищаешься противъ нихъ въ крѣпости стеклянной“.

Въ отвѣтъ на это Ибрагимъ-Ханъ велѣлъ пустить стрѣлу съ слѣдующимъ стихомъ:

„Если Тотъ, въ Котораго я вѣрую, есть моя охрана, то Онъ сохранитъ въ цѣлости стекло въ отверстіи, сдѣланномъ камнемъ“.

Ага-Могаметъ-Ханъ спросилъ кто написалъ этотъ стихъ, и когда ему назвали Вакифа, то онъ поклялся въ томъ, что убьетъ поэта, какъ только возьметъ Шушу, и дѣйствительно, едва Шуша сдалась, какъ шахъ велѣлъ отыскать убѣжище, куда спрятался Вакифъ, и привести бѣднаго поэта передъ свои грозныя очи. Въ ту самую ночь, однако, которая предшествовала дню, въ которомъ долженъ былъ предстать Вакифъ, самъ шахъ Ага-Могаметъ-Ханъ былъ убитъ рукою своего служителя Сеферъ-Али-Бека. Въ происшедшей за тѣмъ суматохѣ Могаметъ-Бекъ, племянникъ Ибрагимъ-Хана, захватилъ власть въ Карабахѣ, и бѣдный Вакифъ всетаки заплатилъ жизнью за свою привязанность къ прежнему своему повелителю Ибрагимъ-Хану.

Кромѣ Вакифа мы замѣтимъ въ сборникѣ А. П. Берже еще стихотворенія Кассимъ-Бекъ Закира и Мессихы. Кассимъ-Бекъ умеръ въ Шушѣ въ 1857 году; его произведенія отличаются особенною красотою слога. Мессиха былъ современникъ Вакифа, его стихосложеніе отличается особеннымъ искусствомъ. Изъ новѣйшихъ стихотворцевъ въ особенности выдаются Ашикъ Пери и Ахундовъ.

Въ Карабахѣ, въ деревнѣ Маралианъ, на берегу Аракса, явилась въ 1829 году 16-ти лѣтняя татарская дѣвица, по имени Ашикъ Пери, замѣчательная не только красотою, но и прекраснымъ поэтическимъ дарованіемъ, въ особенности даромъ импровизаціи. Она вступала въ состязаніе со многими современными поэтами и оставалась всегда побѣдительницею. Въ числѣ ея соперниковъ находился и карабахскій армянинъ Мирза Джанъ Мадатовъ, игравшій важную роль при генералѣ Ермоловѣ и извѣстный не только какъ даровитый поэтъ, но и какъ страстный поклонникъ прекраснаго пола. Мадатовъ явился въ деревню Маралианъ въ Карабахѣ, гдѣ находилась Ашикъ Пери, и вызвалъ ее на состязаніе въ импровизаціи.

Эта импровизація Ашикъ Пери по настоящее время сохранилась въ памяти народной какъ единственное воспоминаніе поэтическаго таланта этой замѣчательной женщины (см. сборникъ А. П. Берже, стр. 126—128). Ашикъ Пери умерла въ 1833 году.

Последнимъ по времени — last not least, говоря съ англичанами — мы назовемъ Мирза-Фетъ-Али Ахундова, еще недавно состоявшаго здѣсь въ Тифлисѣ переводчикомъ при главномъ управленіи. Онъ, между прочимъ, написалъ нѣсколько комедій и это есть, по отзывамъ знатоковъ, первый и очень удачный опытъ на этомъ поприщѣ татарской словесности. Эти комедіи были переведены и на русскій языкъ и

нѣсколько разъ давались и на нашей сценѣ, напримѣръ: «Мостали Шахъ, знаменитый колдунъ».

Приведемъ здѣсь переводъ поэтическаго состязанія между Ашикъ Пери и Мирза Джаномъ, о которомъ выше было говорено. Ашикъ Пери обращается къ Мирза Джану какъ къ извѣстному поэту, человеку современности, и вызываетъ его говорить о разныхъ вопросахъ изъ метафизики и мусульманскаго богословія.

„О поэтъ, ты мужъ современный, говори съ майдана, выучивъ наизусть книгу жемчужную, говори отъ души“.

„Есть семь земель, семь небесъ, семь вопросовъ (выучиваемыхъ) наизусть; семь мыслей, семь омовеній, семь жемчужинъ равно совершенныхъ“.

„Семь созвѣздій, семь планетъ, восемь раевъ безплодныхъ; семь молитвословій, семь Имамовъ, семь столбовъ знанія“.

Мирза Джанъ уклоняется отъ отвѣта. Онъ насмѣхается надъ идеализмомъ Ашикъ Пери и объявляетъ себя поклонникомъ женской красоты:

„Не вдавайся въ пустыя бредни, о роза Пери, говори лучше о другѣ. Мнѣ что за дѣло будущая жизнь, твое дѣло говорить что нибудь сердце плѣнительное“.

„О семи земляхъ, о семи небесахъ къ чему спрашивать? Я нашелъ одного руководителя и приобрѣлъ отъ него совершенство“.

„Я не стану грустить о раѣ, въ этомъ мірѣ ты дай мнѣ возможность (наслаждаться); о жестокомъ другѣ, обожающемъ любовника, говори“.

Ашикъ Пери продолжаетъ все парить въ сферахъ идеала. Теперь она старается выразить, въ довольно загадочныхъ выраженіяхъ, что вѣрованія: евреевъ, христіанъ и мусульманъ въ сущности сводятся къ одному и тому же, и что имя Іисуса и Маріи упоминается съ благоговѣніемъ и въ Евангеліи, и въ Библии, и въ Коранѣ:

„Одного корня святость и друга Господня (т. е. Авраама) и солнце подобнаго Ерусалимца (Іисуса?). Онъ измѣнилъ (строй) ума человѣческаго и окончательно схватилъ (т. е. основалъ) церковь“.

„Ежечасно упоминается наизусть (имя) Іисуса и Маріи, то въ Евангеліи, то въ Джемджимѣ (т. е. Ветхомъ Заветѣ), то въ основаніи вѣры (т. е. коранѣ). Говори“.

Мирза Джанъ опять уклоняется отъ прямого отвѣта, причѣмъ все таки проглядываетъ его азіатское варварство и религіозная нетерпимость:

„Я нашелъ святость друга Господня, солнце подобнаго. На что это мнѣ? Я схватилъ вмѣстѣ съ четками поясъ (молитвенный евреевъ) и жезлъ. На что это мнѣ?“.

„Одна Пери дѣлаетъ безумнымъ отъ любви. На что мнѣ величіе Мойсея? Я не люблю ни Тору (т. е. Пятикнижіе), ни Псалтырь. Ты, ударяя въ струны, говори“.

Ашикъ Пери осуждаетъ эпикуреизмъ Мирза Джана и находитъ, что это свойственно однимъ язычникамъ. Она совѣтуетъ ему не увлекаться восхваленіемъ розоцвѣтнаго вина, объясняетъ ему, что такое, по ея мнѣнію, христіанство и требуетъ, чтобы онъ велъ бесѣду о душѣ:

„Ты найдешь на пути язычниковъ стремленіе къ наслажденію. Душа и рѣчь твоя да не восхваляютъ розоцвѣтнаго вина“.

„Обычай и законъ людей¹⁾ кресту поклоняющихся зоветъ Іисусъ церковь. Веди бесѣду о душѣ“.

На требованіе вести бесѣду о душѣ Мирза Джанъ отвѣчаетъ, что въ его душѣ нѣтъ несбыточныхъ стремленій подниматься птицею въ выпсреннія области, бросая тѣло какъ пустую клѣтку. Затѣмъ онъ опять заводитъ рѣчь о жестокосердіи Ашикъ Пери и о томъ, что она отвергаетъ его искательство:

„У меня душа не стремится къ неумѣстнымъ желаніямъ, птицею улетаая изъ тѣла и подымаясь словно изъ пустой клѣтки“.

„Роза (т. е. Ашикъ Пери) меня обижаетъ, бросая мои стоны міру на вѣтеръ, и стараясь потопить меня ученаго. Объ этомъ глазѣ, проливающимъ кровавыя слезы, говори“.

Теперь Ашикъ Пери обращается къ самой себѣ. Она сознаетъ какъ опасно ея вліяніе на всякаго приближающагося къ ней, какъ она ввергаетъ его въ безумную любовь. Но ея задача гораздо выше. Она прошла уже Тарикать, т. е. Путь жизни, теперь ей слѣдуетъ проложить путь къ Урфану, тогда она будетъ говорить о жизненной водѣ, о дровѣ безсмертія, о райскомъ садѣ Рисвана. Тарикать или Путь жизни это есть ученіе, основанное на предписаніяхъ Корана, а Урфанъ—это есть высшая ступень, которую достигаютъ мистики: тогда они наслаждаются созерцаніемъ Божества и всѣхъ чудесъ горняго міра:

„О Пери! твое сердце безумствовало, переходя изъ рукъ въ руки. Ты прошла путь жизни, Тарикать, теперь тебѣ слѣдуетъ провести дорогу къ Урфану“.

¹⁾ Здѣсь слѣдуетъ по арабски: гальвабали, т. е. слово въ слово: «говорящія да!» Для уразумѣнія этого нужно знать, что по вѣрованіямъ мусульманъ, когда Богъ сотворилъ первыхъ людей, то онъ обратился къ нимъ съ вопросомъ: «Знаете ли вы кто я?» Они же отвѣтили: Да!

„Въ морѣ—рыбы, на сводѣ небесъ Марсъ и Сатурнъ. Говори о жизненной водѣ, о вѣтвяхъ дерева безсмертія, о райскомъ садѣ Рисвана“.

Тутъ Мирза Джанъ окончательно отказывается далѣе слѣдовать за пареніемъ Ашикъ Пери, и постыдно слагаетъ предъ ней оружіе, проклиная вѣроятно въ душѣ ту минуту, когда онъ вздумалъ вызвать на состязаніе этотъ синій чулокъ, котораго сердце не бьется никакимъ нѣжнымъ чувствомъ. Для насъ же, европейцевъ, мечтательно-идеальная Ашикъ Пери стоитъ неизмѣримо выше грубо чувственнаго Мирза Джана. Поистинѣ, закавказскія мусульманки могутъ гордиться такимъ явленіемъ, какъ Ашикъ Пери ¹⁾. Оно доказываетъ, что въ нихъ, не смотря на внѣшній гнетъ, на гаремную жизнь, все таки теплится божественная искра. О, если бы мы съумѣли придать этой искрѣ надлежащую пищу и развитіе, не отрывая мусульманскую женщину отъ ея вѣрованій, отъ ея среды, какой могущественный рычагъ мы получили бы для поднятія интеллектуальнаго и нравственнаго уровня нашихъ мусульманскихъ соотечественниковъ!

Николай Ив. Гулакъ.

Августъ 1886 г.
Тифлисъ.

«Чеська матиця – С» (опубліковано російською мовою у Збірнику: Словянські культури в Європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 120-123).

Если вам когда-нибудь приходилось быть в Праге, обязательно ваше внимание привлечет такое обстоятельство: везде – в кафе, в кондитерских и др. магазинах, если они принадлежат чеху, на стене висит в рамочке бумага, на которой что-то написано. Если вы спросите хозяина, что обозначает эта бумага, он в начале с недоумением посмотрит на вас, а потом, убедившись, что вы иностранец, спокойно ответит: это чешская матица-с, – т. е. диплом. Такой диплом дается каждому.

И в то же время хозяин протянет вам копилку и попросит, чтобы вы бросили туда пару крейцеров (деньги). Он скажет: матица-с в ользу матицы-с. Когда вы спросите, что такое матица-с и вам объяснят, что значила она для жизни чехов, тогда вы поймете, какую роль играет для них это общество.

Чехам как-то судьба не улыбалась. В XV в. у них происходили несчастья за несчастьем. Естественно, что это на долгое время прекратило развитие культуры. В 1620 г. чехи потерпели поражение от Германии. Итоги этого поражения легли отпечатком и по сей день сказываются на развитии культуры. Как будто все богатые чехи вымерли в этой войне. Кто остался волей неволей должны были покинуть родину. Их места заняли немецкие феодалы, которые пришли в Чехословакию вместе с эрцгерцогом Фердинандом. Это и задержало приход к власти королей Пшемисловичей. 30 000 чешских семей ушли из Чехии, на их места пришли немецкие жители. Культурное развитие полностью прекратилось. Из 2 млн. чехов осталось всего 70 000. Чехословакия превратилась в логово немецких пришельцев и иезуитов. Они пытались уничтожить каждый документ, который свидетельствовал о том, что здесь жили люди высокой культуры. Немцы ничего не щадили, их целью было сделать все, чтобы человечество забыло высокую культуру этого народа. Каждое воскресенье на площадях чешских городов горели костры, где иезуиты сжигали книги на

чешском языке. Города наполнились немцами, и поэтому, если остался жив, хоть один чех, он полностью попадал под их влияние.

В XVIII веке уже не существовало ни чешского горожанина, ни чешского интеллигента. Чешскую нацию представляли только крестьяне. Они остались потому, что немцы смотрели на них как на зверей, не считая их людьми. Они не желали и не стремились поднять крестьян до своего уровня. Настало время, когда и крестьянин стал человеком. Это было блестящее время при правлении Иосифа II. Его реформы дали чешскому крестьянину возможность по-человечески работать и жить. Именно из этих людей вышли те, кто начал работу во имя процветания национальной культуры. Естественно, что сначала им потребовалось восстановить культуру, которую разорвали исторические нити. Появляется чешская интеллигенция, которая не только не теряет связи с народом, но и пытается трудиться для его прекрасного будущего.

Характер этого письма не дает нам права полностью рассказать о чешской истории. Этот народ сейчас является одним из лучших носителей культуры. Проснулся и на истинный путь встал народ, которому не только враги, но и друзья рыли могилу, желали смерти и уничтожения.

Возьмем этнографические рукописи чешских провинциалов – чешские, моравские, силезийские и здесь же вы увидите деятельность австрийцев при своем царствовании в Чехии.

Австрийцы заняли всю Силезию, пытались отнять Моравию у чехов. Они полностью притесняли чехов, грозились уничтожить культуру: литературу, слово, печать, школу. Если хочешь проявить сопротивление врагу, ты должен отдать все силы в защиту своей культуры.

Австрийцы делали все возможное, чтобы превратить чехов в немцев. В немецких школах есть стипендия для чешских детей. Если чешские дети будут ходить в немецкую школу, то им выдается завтрак, обед, ужин, одежда, обувь, книги и т. д. Когда австрийский фабрикант наймет чешского рабочего, он всегда у него возьмет обещание, что его дети будут ходить в немецкую школу.

Австрийский народ поддерживает свое правительство, и поэтому для чешского народа было труднее бороться. Они должны были

создать чешские школы в тех районах, где было меньше сопротивление. В Чехословакии все дети должны ходить в школу. В тех местах, где мало живет чехов, и где нельзя своими силами и средствами построить школу, нужно создавать школы на общественные средства, и тем самым чешские юноши освобождались от немецкого влияния. Это и подвело к созданию в 1880 году общества просвещения, где учат писать и читать, – матица-с.

Инициаторами и создателями были преподаватели гимназии. В течении 5 лет общество собрало 804 000 членов. Люди вкладывали в общество деньги, которые составили сумму в 500 000 рублей. За эти деньги построили 33 детских дома, 23 школы, 2 гимназии. Состав преподавателей возрос до 153 педагогов. Доходы матицы-с с каждым годом прибавлялись, и поэтому ее деятельность расширялась. В 1890 году отмечали 10-летний юбилей матицы-с. За эти 10 лет доходы общества составили 1 578,685, а истратили 1 367,800. Школы матицы-с перешли в ведомство министерства народного просвещения. 7 школ были в подчинении других заведений. Количество преподавателей в школах превысило 215 человек. В 1895 году в обществе состояло 2 млн. людей.

Если вы вспомните, что чехов было всего меньше 5 млн. человек, что у них не было богатой аристократии, не было большого отечества, тогда вы обязательно зададите себе вопрос – откуда собрала столько денег матица-с? Поближе познакомившись с жизнью чехов, вы узнаете, что каждый из них готов последней копеей пожертвовать для матицы-с.

Консерваторы – старые чехи, либералы – новые чехи, клерикалы, социал-демократы – все заботятся о матице-с. Не подумайте, что этим обществом интересуется только интеллигенция. Матица-с заботится об интересах каждого чеха, независимо от того к какому сословию он принадлежит, и каким делом он занимается. Для матицы-с собирают деньги рабочие, крестьяне, мастера. Даже тот чех, который находится вдали от родины не забывает матицы-с. Каждый год матица-с получает от них несколько тысяч деньгами: получает из Америки, Австралии, России, Лондона, Вены и др. Нет такого чеха, который бы не пожертвовал для матицы-с. Покровителем матицы-с является Пражский парламент и все городские Советы. Все банки и сберегате-

льные кассы помогают деньгами. Нет такой семьи, которая не провела бы праздника в честь матицы-с.

Чехи делают все возможное для усиления общества. На каждом митинге или собрании кто-нибудь из присутствующих пройдет и в пользу матицы-с попросит денег. Он вытянет шляпу и с такими словами к вам обратится: Матица-с – просит. Если вы зайдете в какой-нибудь ресторан, увидите, что за одним столом сидят несколько человек, то один из них встанет и поднимет вверх сигару: – продаю сигару в пользу матицы-с. Стоит 2 крейцера, кто больше? В это время в ресторане наступает тишина (3, 4, 5 минут).

Владелец сигары подходит к столам и собирает деньги в шляпу. Торговля продолжается долгое время. Люди увлечены. В конце сигара, стоящая 1 грош продается за 2–3 крейцера. Эти деньги бросают в копилку, на которой написано – общество распространения знания. Такого типа копилки тысячами сделаны разными обществами и в торговых заведениях Чехословакии, Моравии, Силезии. В жизни каждого чехословацкого интеллигента есть такие случаи, когда в пользу матицы-с отдают все деньги. Во время крещения среди гостей собирают деньги и посылают матице-с. Когда в школу отправляют ребенка родители обязательно пожертвуют деньгами.

При переходе из класса в класс сами юноши и девушки собирают для матицы-с деньги. В гимназиях ученики собирают в течение 1 года деньги для получения диплома. Такого рода диплом дается тому, кто больше пожертвует матице-с. Сейчас государство запретило ученикам собирать деньги. Теперь они платят немного денег для получения аттестата. У матицы-с в канцелярском окне сделано местечко, в котором собираются деньги.

Во всей Чехии известен ресторан U Pleku, где собирается много людей разных должностей: профессора, студенты, литераторы, купцы. Среди них особое место занимает Хараз Билеки. Каждый вечер вы увидите его в ресторане. Когда прозвонит 9 часов Билеки покидает свое место, берет шляпу и обходит всех гостей, независимо от того знакомы они ему или нет. Каждый обязательно положит один крейцер. После Билеки возвращается, посчитает деньги и бросит в ящик, ключи от которого поручены одному из гостей. Билеки собрал сумму 15 000.

Если это писатель, то он обязательно пожертвует матице-с несколько экземпляров своей книги. В Чехии много книг и брошюр, предназначенных в пользу матицы-с. Само общество продает почтовые бумаги, конверты, визитные карточки. Чешский фабрикант пытается получить привилегию матицы-с. Если на товарах стоит эмблема матицы-с, то его быстрее раскупают. Во время венчания матица-с печатает приглашения. Во время свадьбы гости собирают деньги в пользу матицы-с, которая выдает диплом. Этот диплом украшает столовую комнату молодоженов. После смерти каждый чех обязательно завещает матице-с. Венки, гроб для покойника покупают по билетам матицы-с. Адвокаты, врачи отдают часть своих доходов в матицу-с.

28 сентября празднуют день смерти чешского покровителя Святого Вацлава. В этот день вся Чехия собирается у так называемого Святого Вацлава. Национальная выставка Чехословакии 1891–95 гг. много собрала для матицы-с. В специальные ящички бросали не только деньги, но и браслеты, броши, часы. На этой выставке в отдельном павильоне был выставлен 1 млн, который состоял из каждого крейцера. Депутаты, присутствовавшие на выставке тоже принесли деньги для матицы-с.- Одно время матица-с издавала календарь, на попечении которой была редакция, которой руководили поэты Ярослав Врыхлицкий и Святополк Чех. Матица-с – очень авторитетна. Такие общества появились и в Польше, Галиции.

Н. Г. (Николай Гулак)

Наукове видання

Хроненко Ігор Вікторович

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
ТА НАУКОВА СПАДЩИНА М. І. ГУЛАКА**
історико-культурологічний аналіз
(до 190-річчя від дня народження М. І. Гулака)

М о н о г р а ф і я

Відповідальний за випуск

І. В. Кузнєцова

Редактор

О. В. Шульга

Комп'ютерна верстка

С. І. Супруненко

Підписано до друку 16.03.2012. Формат 60x84 ¹/₁₆
Друк офсетний. Умовн. др. арк. 9,3. Тираж 300 прим.
Зам. 67.

Видавець і виготівник

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ–15, вул. Івана Мазепи, 21

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3953 від 12.01.2011.

